

ASR-I SAADET, HULEFÂ-İ RÂŞİDİN VE EMEVİLER DÖNEMİNDE FİKİR HÜRRİYETİ ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR

(İstişare, emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker ve muhalefet kavramları
bağlamında)

Yrd. Doç. Dr. Ali AKSU*

Anahtar Kelime : Fikir hürriyeti, İstişare, Emeviler, Hulefâ-i Râşidin

A- Giriş

İslâm'ın getirdiği evrensel ilkelerden birisi, belki de en önemlisi tevhîd inancıdır. Tevhid, Allah'tan başka ilâh ve rab tanımamak, sadece ona kulluk etmektir. Böylesi bir inancı benimseyen insanın, Allah'tan başka kendi üzerinde bir varlık tanınması, onun karşısında eğilip, zilleti kabullenmesi mümkün değildir. İnsanın, sadece kendisini yaratan karşısında sorumluluk hissetmesi, kendisinin özgürlüğü demektir. Kur'an, insanların temel hak ve hürriyetleri konusunda hiçbir kısıtlama getirmemiştir. Aksine başkalarının hürriyetini zedelememek şartıyla her insanın fikrini açıklamasını temel ilke olarak kabul etmiştir. Kur'an hiçbir emir ve tâlimatı insanlara baskı ile, peşin hüküm/önyargı ile, düşünmeksizin beyin yıkayarak kabul ettirmek istemez. Zaten özgürce düşünmenin şartlarından biri de hiçbir peşin fikrin benimsenmemiş olmasıdır. Allah'ı tanımayan veya ona ortak koşanlara yasak koyma ve baskı kurma yerine, onları özgürce düşünmeye çağırma metodunu seçmiştir¹.

Özgürce düşünmenin önünde bir takım engeller bulunmaktadır. Fikir hürriyetinin olması için söz konusu engellerin ortadan kaldırılması gerekir. Bunların başında hoşgörüsüzlük, taklitçilik, baskı, geleneklere aşırı bağlılık ve rahatlık gelmektedir. Eğer bir toplumda bunlar hakimse, o toplumda düşünce üretmekten ve fikir hürriyetinden bahsedilemez². Emevîler döneminde söz konusu unsurlar hakim olduğu içindir ki, farklı mezhep ve doktrinler doğup gelişmemişlerdir. Bunları ancak Abbâsîler döneminde gerçekleştirebilmiştir. Bu da, Abbâsîlerin, Emevîlerden farkını ortaya koymaktadır.

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ Konu ile ilgili ayetler hakkında bkz. Bakara, 2/164-171, 259, Al-i İmran, 3/137, A'raf, 7/185, Yusuf, 12/109, Gafir, 40/21, Rum, 30/8,9,10, Abese, 80/24, Ğaşiye, 88/17 vb. Kur'an'da doğrudan doğruya mü'minleri düşünmeye çağırarak yaklaşık 200 civarında ayet bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki İslam, insanın düşünmesine ve düşündüğünü açıkça ifade etmesine işaret etmektedir.

² Yunus Vehbi Yavuz, *İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul ty, s. 40.

İslam, kimseyi inanmaya zorlamadığı gibi, sadece belli şeyleri düşünmeye, yahut bir takım insanların düşündüklerini kopye ederek kendi düşüncesini ipotek altına almaya, veya öncükilerin düşündüklerinden farklı bir şeyler düşünmemeye zorlayan hiçbir emir ve yönerge getirmemiştir. Aksine insanları düşünerek, araştırarak, tatmin olarak inanmaya ya da inanmamaya çağırmaktadır. Her şeyden önce, bütün emir ve yasaklarında akıl sahibi insanı muhatap kabul eden bir dinin, aklın en doğal fonksiyonu olan düşünce özgürlüğünü ortadan kaldırması düşünülemez.

Düşünce üretmek kadar üretilen düşünceyi açıklamak da önemlidir. Düşünce yalnız başına gelişemez. Bunun için elde edilen düşüncelerin ifade edilmesi, müzakere edilmesi gerekir. Herkes düşündüğünü açıklarsa, farklı düşünceler ortaya çıkar. Farklı görüşlerin ortaya çıkması da, ancak istişare, iyilikleri tavsiye kötülükleri uyarma ve muhalefet ile gerçekleşir.

İslâm dîni, fikir hürriyetini, ferdin doğuştan beraberinde getirdiği tabîî hakları olarak görmektedir. Kur'an'daki '*şû'râ*, *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker*' kavramları, bunun varlığına birer delildir. Bunlardan birincisi olan *şû'râ*, İslâm yönetim anlayışının en önemli nitelik ve özelliklerindedir³. Fikir açıklama hürriyeti, istişare prensibi dolayısıyla tatbik alanı bulmaktadır. Bunu, Kur'an da açıkça beyan etmektedir: "*..aralarındaki işleri şû'râ iledir*"⁴, "*Devlet işlerinde mü'minlerle istişarede bulun*"⁵. Söz konusu ayetler, bize önemli bir prensip vermektedir: Bu da, özellikle dünya işlerinde insanların birbirlerine danışmalarıdır. Danışmak, başkalarının görüşünü almak, ona değer vermektir. Kısacası *şû'râ* konusu, müslümanlar arasında görüş alış-verişini anlatan tüm uygulamaları kapsayan genel bir kavramdır. Başka bir ifadeyle "bir şahsın başkalarından tavsiye veya fikir istemesi anlamına gelmeyip; eşit zeminde karşılıklı tartışma yoluyla karşılıklı dayanışmayı" ifade etmektedir⁶. Hz. Peygamber, bu mekanizmayı ömrü boyunca işletmiştir.

İkincisi ise, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak anlamına gelen *emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker*'dir. İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, İslâm toplumunun yükümlü tutulduğu inanç, ibadet, siyaset, ahlak ve hayat nizamı gibi alanlarla ilgili düşünülmektedir. Konu ile ilgili Kur'an'da zikredilen ayetlerden bazılarını burada vermek istiyoruz: "*Onları biz yeryüzüne yerleştirirsek namazlıklar, iyiliği emreder, kötülükten alıkoysalar. İşlerin sonucu Allah'a aittir*"⁷; "*İçinizden iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir topluluk olsun. İşte onlar*

³ Muhammed Yusuf Musa, *Nizamü'l-Hüküm fi'l-İslam*, Kahire ty, s. 177-178; Kahtan Abdurrahman ed-Dürî, *eş-Şû'râ Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Bağdat 1974, s. 27-29; Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987, s. 135-138.

⁴ *Şû'râ*, 38.

⁵ Al-i İmran, 3/159.

⁶ Fazlur Rahman, "İslam'da Şû'râ İlkesi ve Toplumun Rolü", çev. Adil Çiftçi, *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı:2, s. 159.

⁷ Hacc, 41.

kurtuluşa erenlerdir"⁸; "Mü'min erkekler ve mümin kadınlar, birbirlerinin velisidirler, iyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar"⁹. Buna benzer ayetler Kur'an'da çoktur¹⁰. Ancak, bizim böyle bir çalışmada hepsini burada vermemiz mümkün değildir. Zaten konu ile Tefsir kitaplarının dışında müstakil çalışmalar da yapılmıştır¹¹.

Kur'an, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker'in işleme konulmamasından dolayı İsrail oğullarının lânetlendiğini ifade etmektedir. Bu da, bize bu konunun ne derecede önemli olduğunu göstermektedir: "İsrail oğullarından inkar edenler, Dâvud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lânetlenmişlerdi. Bu, haksız yere başkaldırmaları ve aşırı gitmelerindedir. Onlar birbirlerinin yaptıkları fenalıklara engel olmuyorlardı. Yapmakta oldukları ne kötü idi"¹². Konuyla ilgili İbn Mes'ûd'un, Hz. Peygamber'den şöyle bir rivayeti bulunmaktadır: "İsrail oğullarının başına gelen musibetlerden birisi, bir adam başka birisiyle karşılaşıncı ona: "Be adam! Allah'tan kork, şu yaptığını bırak. Çünkü, bu sana helal değildir." dememesinden kaynaklanmaktaydı. Ertesi gün aynı adamı aynı işi yaparken görünce, onu bu işten alıkoymazdı. Böyle yaptıkları için, Allah onların kalplerinden birbirine karşı sevgiyi giderdi. Sonra Rasûlullâh yukarıdaki ayeti okudu ve şöyle buyurdu. "Hayır! İyiliği emredeceksiniz, kötülükten alıkoacaksınız. Yoksa Allah kalplerinizi birbirinize karşı çevirir ve onlar gibi lanetler"¹³.

Hız.Peygamber de sözleriyle 'emri bi'l ma'ruf ve nehyi ani'l münker'in önemini belirtmiş, hatta bunu iman ile özdeşleştirmiştir. Müslim'in, Ebu Said el-Hudrî'den rivayet ettiği hadis şu şekildedir: "Sizden biri, bir kötülük gördüğünde onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin. Fakat bu, imanın en zayıf şeklidir"¹⁴. İşte Hz.Peygamber döneminde insanların, hem Kur'an'ın hem de Peygamber'in bu tür teşvikleriyle özgürce muhalefetlerini ortaya koymaları, bir anlamda fikir hürriyetinin gelişimini sağlamıştır. Maalesef daha sonraları, özellikle Emevîler döneminden itibaren bu eylem, yani iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, Hisbe adıyla¹⁵ kurumsallaşmışsa da bunun toplumun her kesimini kapsamadığını görmekteyiz. Hisbe teşkilatının görevlerinden birisi, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmaktır; ancak bu teşkilat, görevini sadece vatandaşa karşı yapmaya çalışmış, idareciler

---

⁸ Al-i İmran, 104.

⁹ Tevbe, 71.

¹⁰ Al-i İmran, 104, 110, 114, Maide, 78-79, A'raf, 157, 199, Tevbe, 67-71, 112, Hacc, 41, Lokman, 31.

¹¹ Seyyid Celalddin el-Ömerî, *Emri bil Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker*, Kuveyt ty.

¹² Maide, 78-79.

¹³ Nevevi, *Riyazü's-Sâlihîn*, Medine ty, s. 92-93.

¹⁴ Müslim, *Sahih*, Kahire ty, İman 78; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, İstanbul 1966, s. 82-85.

¹⁵ Hisbe ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Teymiyye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1989; Hayreddin Karaman, "İslam'da İctimai Terbiye ve Kontrol: İhtisab Müessesesi" *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, II, 688-714, Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara 1975; Cengiz kallek, "Hisbe", *D. İ. A.*, İstanbul 1998, XVIII, 133-142.

içinse pek etkili olamamıştır. Halbuki Peygamber döneminde herkes bunu yerine getirmekle mükellef idi¹⁶.

B-Asrı Saadet Döneminde Fikir Hürriyeti

Hz. Peygamber, insanın Allah'a itaat ile insanlar arasındaki ilişkilerde nasıl bağımsız olabileceğini, ne gibi bir fikir hürriyetine kavuşacağını sözleri ve kendi hareketleri ile ortaya koymuştur. Onun telkin ve davranışlarına uyan sahabeler, Allah'a itaat ve bağlılık ile insan hak ve hürriyetlerine saygı konusunda eşine rastlanmayan bir topluluk oluşturdular. Hz. Peygamber'in sahabileri ve diğer müslümanlar, demokratik ve özgürlükçü düşüncelerle yetişip bu konuda erişilemeyecek örnekler verdiler. Müslümanlar fikir ve söz hakkını sonuna kadar kullanabiliyorlardı.

Rasulullah, verdiği kararları hiçbir zaman ferdî olarak değil, aksine ashabı ile istişare sonucunda verirdi. Onların görüşlerini dinler, sonra çoğunluğun fikrine göre kendi kararını açıklardı. Sahabenin Hz. Peygamber ile fikir hususunda mücadele etmesi, toplumsal gelişmenin temelini oluşturmuş, insanların tam bir güven ve şahsiyet kazanmasını sağlamıştır¹⁷.

Hz. Peygamber döneminde fikir hürriyetini iki açıdan değerlendirebiliriz: Bunlardan birincisi vahiy; diğeri ise, vahiy dışı konuları içeren hususlar ile ilgilidir.

Birincisi, müslümanlarca uyulması zorunlu olan hususlardır. Bu konuda insanların fikir beyan etmeleri sözkonusu olamaz. Ancak onlar hakkında yorumlarda bulunabilirler. Çünkü inanç ve ibadetlerle ahlak ilkeleri belirlenmiş olup kesin hükme bağlanmışlardır. Bu, insanların fikir hürriyetlerinin ortadan kalkması anlamına gelmez. Çünkü, bu yolla gelen emirlerin, nehiylerin, ya da tavsiyelerin, insanlığın yararına olduğunu, yine vahyin kendisi açıklamaktadır¹⁸.

İkincisi ise, Peygamber'in insan olması özelliğinin beraberinde getirdiği vahiy dışı dünya işleriyle ilgili her durumu içermektedir. Bunlar ise, şûrâ, düşünce ve şahsî kanaat (*ictihat*) konuları olup bunun örnekleri pek çoktur. Biz burada Peygamber'in herhangi bir konuda sahabeye düşüncelerini sorması, onların fikirlerini alması ile ilgili bir takım tarihî olaylardan örnekler vereceğiz:

1-Hz.Peygamber, Akabe'de Medinelilerden kendisine bey'at alırken, insanların doğru bildikleri konularda hiçbir kimsenin kınamasından çekinmeden ortaya koymalarını istemiştir¹⁹. Bu da, fikir hürriyetinin, Peygamber'in daha Medine'de devletin temellerini atarken ortaya koyduğunu göstermektedir.

¹⁶ İbn Hazm'a göre, toplum, hiçbir muhalefet göstermeksizin, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymanın gerekliliği görüşündedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Mısır 1321, IV, 170-176; Nevin Abdülhalık, *İslam Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s.120-124.

¹⁷ Vehbi Yavuz, s. 64-65.

¹⁸ "Allah, insanları savunur. O hiçbir hain ve nankörü sevmez.." 22/28

¹⁹ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Ali vd., Beyrut 1995, II, 86; ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras, Ankara ty., XII, 322; Ahmet Önkal, "Akabe Biatları", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 211.

2- Bedir seferi esnasında, Mekke ordusunun Medine üzerine yürüdüğü öğrenilince, Rasulullah, savaşa çıkıp çıkmama hususunda karar verilmesi için ashabını toplantıya çağırdı ve onlarla durum değerlendirmesi yaptı²⁰. Sahabenin onayını aldıktan sonra savaşa karar verdi.

3-Bedir savaşında Hz. Peygamber, Kureyş'ten önce suya varmak istiyordu. Medine'ye çok yakın bir kuyunun yanında konakladı. Sahâbî Habbâb b. Münzir²¹ ise, söz konusu yerin savaşılabilecek iyi bir yer olmadığı görüşündeydi. Ancak o, kendi görüşünü açıklamadan önce Hz.Peygamber'e: "Ey Allah'ın Rasulü! Bu kendi görüşünüz mü, yoksa vahye dayalı bir hüküm mü?" diye sordu. Hz. Peygamber, bunun vahiy olmayıp kendi fikri olduğunu söyleyince Habbâb: "Ey Allah'ın Rasulü! Burası savaş için uygun bir yer değil. İnsanları düşmana daha yakın bir yere yürüt de orada konaklayalım" dedi. Bunun üzerine Hz.Peygamber, kendi görüşünden vazgeçerek Habbâb'ın düşüncesini kabul etti²². Çünkü konu, vahiyyle ilgili bir husus değildi.

4-Rasulullah, Bedir savaşı sonrasında ele geçirilen esirlere yapılacak muamele konusunda ashabın fikirlerine mürâcat etti. Ebu Bekir, esirlerin, müslümanların yakın akrabaları olduklarını, bu yüzden de kendilerinden fidye alınıp salıverilmelerinin daha uygun olacağını söyledi. Ayrıca Ebu Bekir'in düşüncesine göre, alınacak fidyeler ile düşmana karşı güç elde edilmiş olunacaktı. Ancak Ömer, Ebu Bekir gibi düşünmediğini, bunların öldürülmelerinin gerektiğini belirtti. Rasulullah, Ebu Bekir'in görüşünü tercih ederek esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılmalarına karar verdi²³. Fakat bu konuda vahiy, Ömer'in görüşünü doğruladı: "Yeryüzünde savaşırken, düşmanı yere sermeden esir almak hiçbir peygambere yakışmaz"²⁴.

5-Hz. Peygamber, Uhud savaşına çıkarken ashabıyla istişare sonucu, çoğunluğun isteği üzerine Medine dışında savaşılması görüşünü kabul etti. Halbuki Peygamber ile sahabeden ileri gelenler, şehrin tahkim edilmesinin ve düşmanla şehirde karşılaşmanın daha doğru olacağı yönünde fikir beyan etmişlerdi²⁵. Sonuçta

---

²⁰ İbn Hişam, II, 233; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, II, 892; M.Asım Köksal, *İslam Tarihi*, İstanbul 1981, I, 105-107.

²¹ Hubâb b. Münzir şeklinde de okunmaktadır.

²² İbn Hişam, II, 238; Köksal, I, 111; Hamdi Döndüren, "Sebeb-İllet-Hikmet Açısından Kur'an Hükümlerine Bir Bakış", *Kur'an-ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, İstanbul 2000, s. 91.

²³ el-Vakidî, *Kitabü'l-Meğâzî*, nşr. M. Jorden, Londra 1966, I, 106; İbn Kayyim el-Cevzî, *Zâdü'l-Meâd*, Kahire 1950; II, 67; Hamidullah, II, 893; Ahmet Özel, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996, s. 31-37; Köksal, I, 171-172; Vehbi Yavuz, s. 64; Döndüren, s. 93; Ahmet Özel, "Esir", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 383; Rıdvan Nizamoğlu, "Örnek Şahsiyeti ve Eseri İle Peygamberimiz", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 127; Muhittin Akgül, "Hz. Peygamber'in İsmetiyle İlgili Bazı Ayetlerin Yorumu", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 253-255.

²⁴ Enfâl, 67-68.

²⁵ İbn Hişam, III, 58; Hamidullah, II, 892-893; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 39; Adem Yerinde, " Hz. Peygamber'in İctihadi

Uhud savaşının müslümanlar aleyhine sonuçlanması üzerine, bu teklifte bulunanlar kendilerini suçlamak istemişlerse de Peygamber, bu konuda kesinlikle onları suçlamamıştır.

6-Hendek savaşı yaklaşık bir ay kadar uzayınca Rasulullah, sahabenin korkusunu gidermek için, muhasaraya Mekkelilerin yanında katılan Gatafân kabilesinin liderleri Uyeyne b. Hısn ve Hâris b. Avf ile gizlice görüştü. Görüşmesinde Kureys'e destek olmamaları karşılığında Medine hurma hasılatının üçte birini vermeyi teklif etti. Rasulullah, anlaşmayı imzalamadan önce Sa'd b. Muaz ve Sa'd b. Ubâde ile istişare etti. Sa'd b. Muaz, bunun vahye değil Rasulullah'ın düşmanın gücünü bölmek düşüncesine dayandığını öğrenince şöyle dedi: "Biz ve onlar Allah'a ortak koşar ve putlara tapardık. O dönemde onlar bizim misafirimiz olmadıkça veya satın almadıkça bir tek hurmamıza bile göz dikemezdi. Şimdi İslam ile şereflendiğimiz bu sırada mı onlara mallarımızı vereceğiz?". Bunun üzerine anlaşma yapmaktan vazgeçildi²⁶. Burada Hz. Peygamber, Sa'd'ı haklı bularak kendi görüşünde ısrar etmemiştir

7-Hz. Peygamber, Hendek savaşında durumu ashabı ile görüştü ve sonunda savaşçı bir millettten gelerek İslâm'a giren Selmân-ı Fârisî'nin teklifi olan, şehrin zayıf ve açık taraflarını korumak için Medine'nin etrafında hendek kazılması fikrini kabul etti²⁷.

8-Hz. Peygamber, Benî Mustalık gazvesi dönüşü esnasında münafıklar tarafından eşi Aişe'ye karşı uydurulan ve bazı müslümanların da katıldığı İfk olayında, ashabı ile istişare etti. Sahabilerin çoğunluğu, Aişe'nin ma'sumiyetine tanıklık ederken, bir kısmı münafıkların yaydığı yalana inandılar. Hz. Ali ise, Peygamber'den eşini boşamasını teklif ederek, sıkıntidan bir an önce kurtulmasını istedi. Ancak vahiy²⁸ inerek Ali'nin ve bu olaya katılan sahâbilerin tutumunu reddederken, münafıkların yaydığı habere destek vermeyenlerin görüşünü onayladı²⁹.

9-Huneyn savaşının ardından ganimetlerin dağıtımı esnasında küçük bir ihtilaf ortaya çıktı. Ensar, bazı kimselere ganimet mallarının gerektiğinden çok fazla dağıtılmasına itiraz etti³⁰. Hz. Peygamber onları yanına çağırdı ve "Ben Allah'ın peygamberiyim, ne istersem yaparım" demedi. Aksine, demokratik bir sistemde

Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 381. Hz. Peygamber, bu toplantıda pek çok sahabinin görüşlerine müracaat etmiştir. Bkz. Köksal, III, 63-68.

²⁶ İbn Hişam, III, 202-203; Hamidullah, II, 893; Hayreddin Karaman, "Asr-ı Saadette Rasulullah'ın Davranışlarının Bağlayıcılığı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Komisyon, İstanbul 1994, I, 475; Döndüren, s. 91; Akbulut, s. 42.

²⁷ Köksal, V, 208.

²⁸ Nur, 11-23.

²⁹ İfk olayı hakkında geniş bil için bkz. Abdurrahman es-Süheylî, *er-Ravzû'l-Unûf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebivîyye li Ibn Hişam*, thk. Abdurrahman el-Vekil, by ty, VI, 437-440; Said el-Haviyy, *el-Esâs fi's-Sünne ve Fıkhihâ*, by 1989, II, 727-738.; Muhammed Hudarî, *Nurü'l-Yakîn fi Sireti Seyyidi'l-Mürselîn*, thk. Nâyif el-Abbas, vd, Beyrut 1989, s. 162-166; Abdüsselam Harun, *Tehzibü Sireti Ibn Hişam*, Kahire ty, s. 202-207; Köksal, V, 68-72.

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, Beyrut 1960, II, 158.

hürriyetçi bir liderin tavrıyla ganimet mallarının dağıtımının neden böyle yapıldığını açıkladı. Yani peygamberliğini karşısındakileri sindirmek amacıyla bir silah olarak kullanmadı. Ensarın kabaran duygularını yatıştırdı, akıl ve mantığa göre hareket etmelerini sağladı. Onlar da evlerine memnun bir şekilde döndüler.

Hiz. Peygamber'in bu davranışı, sadece sahabîlere, yakınlarına ve toplumun üst tabakasında yer alanlara karşı değildi. Aynı alçak gönüllülüğü, açıkcalbilibiliği ve yumuşak tavrı toplumun en alt tabakasında yer alan köle ve hizmetçilere karşı da gösteriyordu. Kölelere fikir hürriyetini o verdi. Belirtildiğine göre Berîre adlı cariye kocasından nefret ediyor, ama kocası onu bırakmak istemiyordu. Hatta ona öylesine aşık olmuştu ki, caddelerde, sokaklarda onun için ağlıyordu. Olayı duyan Peygamber, cariye kocasına dönmesini söyledi. Kadın, "Ey Allah'ın Rasulü, bu bir emir midir?" diye sordu. Hiz. Peygamber "Emir değil, tavsiyedir" deyince, kadın "eğer bu tavsiye ise, ben onun yanına gitmek istemiyorum" dedi³¹. İşte Hiz. Peygamber'in bütün insanlara aşlamış olduğu fikir hürriyeti budur. Burada önemle belirtmek istediğimiz şey, Hiz. Peygamber'in fikir hürriyeti kavramını sahabîlere nasıl yerleştirmiş olduğudur. Görüldüğü gibi Peygamber, kendi insanlık hali ve peygamberlik vazifesini her zaman birbirinden ayırtedebiliyordu. Şahsen uygun gördüğü görüşü ileri sürer ve arkadaşları buna özgürce karşı çıkabilirlerdi. Başkalarının şahsî fikrine karşı çıkmak şöyle dursun, buna teşvik ederdi. Uygun olmayan fikir ve tutmayan bazı tahminlerini geri alacak kadar da alçak gönüllüydü.

10-Hicretin 6. yılında Peygamber ve beraberindekiler, Ka'be'yi ziyaret için yola çıkmış fakat Mekkeliler tarafından Hudeybiye'de durdurularak şehre girmelerine müsaade edilmemişti. Burada yapılan anlaşma maddeleri³² görünürde müslümanların lehine değildi. Dolayısıyla Hiz. Ömer, Hudeybiye anlaşması maddelerinden duyduğu memnuniyetsizliğini dile getirdi. Belirtildiğine göre Ömer, Peygamber'e gelerek "Sen Allah'ın hak peygamberi değil misin? Biz doğru yolda onlar batıl üzere değiller mi?" diye çıkıştı. Peygamber'in "evet" demesi üzerine Ömer "O halde neden dinimizden taviz veriyoruz" dedi. Peygamber ise "ben Allah'ın Rasulüyüm ve ona karşı gelecek değilim" dedi. Burada da görüldüğü gibi Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber'e karşı tavrını hiç çekinmeden açıkça söylemekte ve onu sorgulayabilmektedir³³.

Aslında Hiz. Ömer'in Peygamber'e karşı bu şekilde rahatça içinde olanı dökmesi, Peygamber'in ashabına verdiği fikir hürriyetinin boyutunu göstermektedir. Burada Ömer'in Peygamber'e daha pek çok konuda eleştiride bulunması, onun aceleci ve cesur bir mizaca sahip olmasından da kaynaklanmaktadır. Bu nedenledir ki Hiz. Peygamber "Ömer'in bu mizacını çok iyi bildiği için onun bu tavrını anlayışla

---

³¹ Mevdüdü, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hiz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, İstanbul 1983, I, 202; Ahmet İnan, "Fıkıh Usulü'nün Temel Parametreleri Açısından Bazı Güncel Meselelere Kısa Bakışlar", *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı: 2, s. 104.

³² Anlaşma maddeleri için bkz. Hamidullah, I, 255-256; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1989, I, 491-498.

³³ İbn Hişam, III, 291; Hamidullah, II, 893.

karşılımış, onu dinledikten sonra kınama cihetine gitmemiş, inen Fetih suresini ilk ona tebliğ etmek suretiyle onu teskin etmeye çalışmıştır"³⁴

11-Yine Hz.Ömer, münafıklardan Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazını kılmasını isteyen oğlu Abdullah b. Abdullah'ın gönlünü kırmayan Hz.Peygamber'e karşı çıkararak, münafıklardan hiç bir kimsenin namazını kılmaması konusunda uyardı³⁵. Doğrusu, vahiy de Ömer'in görüşünü tasdik etti: "*Onlardan ölen kimsenin namazını sakın kılma, mezarı başında da durma.*"³⁶. Bütün bu örnekler, Rasulullah'ın, diğer insanların düşüncelerine ne kadar değer verdiğinin, kamuyu ilgilendiren çok önemli olaylarda daima onlara düşüncelerini açıklama fırsatı tanıdığının yeterli delilleridir.

Rasulullah, genellikle aksine ilâhî bir emir olmadıkça, yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi çoğunluğun fikrine göre hareket ederdi. Bazen öyle olurdu ki, çoğunluğun görüşüne muhalefet etmemek için kendi düşüncesini açıkça beyan etmezdi. Bu da, diğerlerin fikirlerini açıklamalarına engel olmamasına yönelikti. Örneğin, Rasulullah, aslında düşman ordusunun Bedir'de karşılaşması gerektiğini düşünüyordu. Ancak bunu açıkça söylemiyordu. Nitekim bu, daha sonra vahiy tarafından da te'yid edilmektedir: "*Hak ortaya çıktıktan sonra sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi (savaş konusunda) seninle tartışıyorlardı*"³⁷. Burada da görüldüğü gibi, müslümanlardan bir kısmı "Biz kervanı yakalamak için çıktık, böyle bir savaşa hazırlıklı değiliz" diyerek çekingenlik gösteriyorlardı. Sahâbilerden Ebu Bekir, Ömer, Sa'd b. Muaz gibileri ise, bu konuda çekimser davranarak kararı, Peygamber'in insiyatifine bırakıyorlardı³⁸. Bazen Rasulullah'a karşı muhalefet bile göstermişlerdir. Bu da, fikir hürriyetinin sadece sözde değil, eyleme dönüşecek boyuta ulaştığını göstermektedir. Bunun için en güzel örnek ise, Hudeybiye anlaşması esnasında yaşandı. Müslümanlarla Kureyş arasında yapılan Hudeybiye anlaşmasının görünüşte müslümanların aleyhinde olması, sahâbileri hayal kırıklığına uğrattı, canlarını sıkıyordu. Rasulullah, onlardan hayvanlarını kurban edip, başlarını traş etmelerini istediğinde sahâbiler, bunu yerine getirmediler. Rasulullah, bunun üzerine eşi Ümmü Seleme'nin çadırına girerek durumu ona şikayet etti. Ümmü Seleme'nin, Peygamber'den ilk önce bunu kendisinin yapması halinde sahâbilerin de yapacaklarını söylemesi üzerine sorun giderildi³⁹. Sahâbilerin buradaki sergiledikleri tutum, müşriklerin karşısında zaafiyeti kabullenmemekten kaynaklanıyordu. Ayrıca "sahabe, Peygamber'in rüyasına dayanarak onlara müjdelediği Ka'be'yi ziyaret va'di ve onların buna tam olarak inanmaları, ona güvenmeleri, Mekke'ye ve Ka'be'ye yıllardır özlem duymaları ve bu beklentilerin akabinden yapılan anlaşma ile hayal kırıklığına

³⁴ Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999, s. 130-131.

³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erul, s. 131-133; Yerinde, *Agm.*, s. 374-375.

³⁶ Tevbe 84

³⁷ Enfâl, 6.

³⁸ İbn Hişam, II, 233.

³⁹ İbn Hişam, III, 293; Erul, s. 140-141. Hz. Peygamber'e itaatte gecikmeleri hatta sözünü dinlememeleri hususunda bkz. Erul, s. 139-150.

uğramaları sonucunda ortaya çıkan moral buzukluğu⁴⁰ da sahabenin bu şekilde davranmasında bir etkendir.

Hiz. Peygamber, vahiy dışı hususlarda insanların bazı konuları kendisinden daha iyi bilebileceklerini belirtiyordu. Ticaretten anlayan fakat tarımla uğraşmayan Rasullullah, Medine'ye hicret edince insanların hurmaları aşılacaklarını görmüş ve bunun yarar sağlamayacağını düşünerek, aşılmazsa daha iyi olacağını belirtmiştir. Aşı yapmayanların iyi ürün alamaması üzerine "Ben bir tahminde bulundum. Bundan dolayı beni sorumlu tutmayın. Size Allah'tan gelen bir şeyi anlattığımda, onu alın. Çünkü ben, Allah'a karşı asla iftira etmem" buyurdu. Bu hadisin şöyle bir varyantı daha bulunmaktadır: "siz dünya işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz. Din işinizle ilgili olanlar ise, bana aittir"⁴¹. Burada da gördüğümüz gibi Hiz. Peygamber yanlış olduğunu anladığında görüşünde ısrar etmemiş, işi ehline bırakmıştır.

Yine insanlar hakkında hüküm verirken o da diğerleri gibi zâhire göre hüküm veriyordu. Kendisine arzedilen bir dava sonucunda Hiz. Peygamber'in söylediği şu söz, onun hem insânî yönünü hem de zâhire göre hüküm verdiğini göstermesi açısından önemlidir: " Ben ancak bir beşerim. Siz bana dâvâlarda geliyorsunuz. Belki biriniz, delilini diğerinden daha güzel ifade eder ve ben de ondan duyduğuma göre onun lehine hüküm vermiş olabilirim. Bu şekilde kime kardeşinin hakkından bir şey vermişsem o, onu asla almasın.."42.

Kısacası, Hiz.Peygamber'in fikir hürriyeti karşısındaki tutumu, "onların işleri, aralarında şûrâ iledir"⁴³ vahyi gereğince hukuk ve ahlak ölçüleri çerçevesinde kaldığı sürece hoşgörü ve kabul görüyordu. Ancak bu, bir takım münafıkların yaptıkları gibi⁴⁴ saygı sınırını aşan bir boyutta eleştirmek veya İfk olayında olduğu gibi şüphe uyandırarak masum insanlara yalan yere iftira atmak şeklinde olduğunda hoş karşılamıyordu⁴⁵. Kaldı ki Peygamber, bunlara dahi sert bir

---

⁴⁰ Erul, s. 141.

⁴¹ İbn Teymiyye, *es-Sârimu'l- Meslâl alâ Şâtimi'r-Rasûl*, thk.Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1960, s. 191-192; Döndüren, s. 93. Burada belirtilmek istenen vahiy konusu dışındaki olaylarda Peygamber'in, vereceği kararlarda yanılabilceği hususudur. Yoksa bunu tamamen, Peygamber'in dîni işleri bilebileceği, dünya işlerinden ise anlamayacağı sonucu çıkartılmamalıdır. Bilindiği gibi peygamberlerin sıfatlarından biri de "fetanet" yani zeki ve akıllı olmalarıdır. Ancak bu demek değildir ki, Peygamber, eğer köyde yetişmemişse, mutlaka tarımdan daha iyi anlayacağı anlamına gelmez. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi, Selmân, kendi ülkesinde uygulanan savaş tekniği olan hendek kazma olayını daha iyi bildiği için o teklifte bulunmuştur.

⁴² Erul, s. 111-112.

⁴³ Şûrâ, 38.

⁴⁴ "Sadakalar hakkında sana dil uzatanlar vardır. Onlara verilirse hoşnut olurlar, verilmezse hemen öfkelenirler.." Tevbe 58.

⁴⁵ Bu konuda Karl Popper'in güzel bir sözü bulunmaktadır: " Senin, yumruklarını sallama özgürlüğün, komşularının burunlarının durdukları yerle sınırlıdır" Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1989, I, 113. Bu anlamda her zaman mutlak özgürlük, beraberinde kendisinin sonunu getirmiştir.

İslam hukukundaki hürriyetlerin hiçbirisi sınırsız değildir. Bu diğer hukuklar için de geçerlidir. Bu bağlamda fikir hürriyeti de gerektiğinde sınırlanmalıdır. Fikir hürriyetinin sınırları konusunda Servet Armağan, İslam hukukçuları tarafından şu esasların tespit edildiğini belirtmektedir: 1- Fikirler

şekilde tepkisini göstermemiştir. Muhtemelen Peygamber bu tutumuyla, kendisinden sonra gelecek olan idarecilerin, gerçeği saptırıcı ve kaba bile olsa, insanları görüşlerini açıklamalarına engel olmamalarını istemiş olabilir⁴⁶. Bunun en iyi örneklerinden bir tanesi, Hz. Peygamber'in ganimetleri taksimine itiraz eden bir kişiye⁴⁷ nispet edilen olaydır. Rasulullah, Hz. Ali'nin Yemen'den gönderdiği bir miktar külçeyi Uyeyne b. Bedr, Akra' b. Hâbis, Zeyd el-Hayl ve Amir b. et-Tufeyl arasında paylaştırdı⁴⁸. Söz konusu paylaşım sahabîlerden tepki gösterenler oldu. Söz konusu şahıs Peygamber'e "Adaletli ol, ey Muhammed!" diye çıkıştı. Rasulullah da, onun bu sözüne karşılık "Ben adaletli olmazsam, kim adaletli olacak?" diye cevap verdi⁴⁹. Halbuki Peygamber'in getirdiği din, tamamen adalete dayalı bir dindi. Bununla ilgili ayetler ve Peygamber'in uygulamaları oldukça çoktur. Ayrıca Peygamber'in, daha kendisine peygamberlik verilmeden önce "Hilfu'l-Füdûl" cemiyetine katılmakla⁵⁰, cahiliye döneminde dahi adaleti isteyen birisi olduğunu herkes bilmektedir. Peygamber, özellikle münafıkların davranışlarına karşı öfke duyan ashabını, bu gibi durumların çözümü için, kalpleri kazanmak, birliği sağlamak ve başka bir görüşten yararlanmak arzusuna yöneltiyordu. Nitekim yukarıda verdiğimiz münafığın kaba davranışına karşılık Ömer'in sert tutumuna Hz. Peygamber: "Ey Ömer! Ben ve o, başkasından sana daha yakınsınız. Ona hakkı güzel istemeyi, bana da güzel yapmayı söyle"⁵¹ diye tavsiye etti.

---

serbestçe açıklanmalıdır. Ancak açıklanırken Allah'ın rızası ve toplumun menfaatleri düşünülmalıdır. 2-Fikirler açıklanırken insan başıboş bırakılmamıştır. Peygamber, insanlara hitap ederken metot ve delil hususunda Allah'tan emir almıştır. Hikmetli ve güzel sözlerle hitap etmelidir; inanmayanlara hakaret etmemek, Allah'ın emridir. Fikir açıklanırken fert ve toplumun menfaati gözönünde tutulmalıdır. Fikir açıklama hürriyetinin, "iyiliği tavsiye ve kötülükten sakındırma" şeklinde muhtevası vardır. Faydasız ve boş işlerle uğraşmak nasıl ki tavsiye edilmemişse, aynı şekilde boş sözlerden de uzak durmak Kur'an tarafından istenilmektedir: "Onlar boş sözlerden ve faydasız şeylerden yüz çevirirler" Mü'minûn, 3. 4-Fikirler iyi bir niyetle ifade edilmelidir. Çünkü fikir hürriyetinin arkasında hakikate ulaşma gayreti mevcuttur. İntikam almak maksadıyla fikir beyan edilemez. 5-Fikirler toplumun ifadesi olmalıdır. Yani müslüman toplumun menfaatleri dile getirilmeli ve gözetilmelidir. 6-Gösteri veya başkalarını küçük görme ve ayıplarını teşhir maksadıyla, ya da mal veya makam elde etme için bu hürriyet kullanılamaz. 7-İslâmî prensiplere ve İslam akidesine uyulmalıdır. Fikir açıklama hürriyeti maskesi altında, sözgelişi Hz. Peygamber'e din ve diyanete dil uzatılamaz. 8-Ahlak kaidelerine uygun hareket etmelidir. Bu hürriyet insanları çekiştirmek, sövmek, hakaret etmek ve onlara çamur (*iftira*) atmak için kullanılamaz.9-Fikin açıklama hürriyeti toplumu ifsat etmek, muhaliflerini ezmek için kullanılamaz...Armağan, s. 144-146.

⁴⁶ Mustafa Asî, *el-İslam ve Hurriyetü'r-Rey*, Kahire 1980, s. 25.

⁴⁷ Bu şahsın kim olduğu konusunda farklı isimler zikredilmektedir. Ancak kaynaklar genellikle o şahsın Zu'l-Huvaysıra adlı bir Hâricî olduğunu belirtmektedirler. konu ile ilgili bakınız. Erul, s. 136-138; Muhammed Abid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 237.

⁴⁸ Abdullah b. Mes'ud'un rivayetine göre ise bu olay, Huneyn günü ganimetlerin dağıtımında yaşanmıştır. Bkz. Erul, s. 137.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalâni, *Fethü'l-Bâri bi Şerhi Sahihî'l-Buhari*, by ty, s. 143; Erul, s. 136-137; Câbirî, s. 237.

⁵⁰ İbn Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvahid, Kahire 1964, I, 259 vd; Hamidullah, I. 48-50.

⁵¹ Mustafa Asî, s. 25-26.

Hız. Peygamber döneminde fikir hürriyetinin en belirgin özelliklerinden birisi de hiç şüphesiz, Rasulullah'ın kendisinden sonra yerine geçebilecek bir halef bırakmamasıdır. Bununla, insanların kendi fikirleri sayesinde üzerinde anlaşabilecekleri birisini seçmelerini istemiştir. Eğer aksi olmuş olsaydı, o zaman insanların fikir hürriyeti ellerinden alınmış olacaktı. Nitekim hilafetin saltanata dönüştüğü Emevilerde bu gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Hz.Peygamber, yerine geçecek herhangi bir kimseyi bırakmamıştır. Her ne kadar bazıları, Peygamber'in Ebu Bekir'i halef tayin ettiği şeklindeki zorlama ya da Şia karşıtı yorumlar yapmakta ise de⁵² bu, Rasulullah'ın hastalığı sırasında namazda müslümanlara imamlık yapmasıyla ilgili işaretinden ibarettir. Yoksa bunu dîni liderlik anlamında almamız doğru değildir. O zaman Şia'da kendileri açısından meşru imamın Ali ve onun oğulları olduğunu iddia etmekte⁵³ kendilerine haklı bir dayanak bulmuş olurlar. Zaten eğer bu liderlik anlamında alınmış olsaydı, Benû Sakîfe'de yapılan toplantıların bir anlamı olmazdı. Yine aynı şekilde Şia'nın bu düşüncesini, bizzat imam olarak belirledikleri Ali'nin vefatı esnasında oğlu Hasan'a bey'at edip etmemeleri sorulunca söylediği şu söz geçersiz kılmaktadır: "Size bunu ne emreder, ne de yasaklarım. Siz daha iyi bilirsiniz"⁵⁴. Yine Ali, çocuklarına yaptığı vasiyet sırasında birisinin "veliaht bırakmayacak mısınız?" diye sormasına karşılık " Hayır, ben sizi Rasulullah'ın bıraktığı gibi halefsiz bırakıyorum"⁵⁵ cevabını vermesi de, Şia'nın, Rasulullah'ın, Ali'yi yerine bıraktığı düşüncesini reddetmektedir.

C- Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Fikir Hürriyeti

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Rasulullah, sahâbîleri arasında fikir hürriyetini geniş olarak desteklemiş, onların fikirlerini dinleyip değer vermiştir. O'nun yetiştirdiği nesil de, aynı şekilde hareket etmiştir.

Hulefâ-i Râşidîn'den her biri devlet işlerinde, toplumun ileri gelenleri ile istişare etmeksizin karar almazlardı. Onların temel prensibi, bütün meselelerde, önce Allah'ın Kitabı'na başvurmak, orada bulamazsa Rasulullah'ın uygulamasına veya sözlerine bakmak şeklindeydi. Eğer Sünnette de bir şey bulamazsa, ehl-i rey ile istişarede bulunur, ona göre meseleyi hallederlerdi⁵⁶.

---

⁵² *Fethü'l-Bâri*, s. 143.

⁵² Mustafa Asî, s. 25-26; M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999, s. 81. Bu bağlamda es-Suyûtî, "Ebu Bekir'in halifeliğine İşaret Eden Ayet ve Hadisler" başlıklı bir bölüm tahsis etmiş ve Şia'da olduğu gibi Ebu Bekir'in halifeliğinin nass yolu ile belirlendiğini iddia etmektedir. es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974, s. 56.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, Kahire ty, II, 587; Akbulut, s. 103-104; Nadim Macit, *Din-Siyaset İlişkisininin Teolojik Yorumu*, Ankara 1999, s. 84-85.

⁵⁴ el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, Kahire 1958, II, 42; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, VIII, 13-14.

⁵⁵ Mes'ûdî, II, 42; M. Ali Kapar, *Halifeliğin Emevilere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998, s. 24.

⁵⁶ Tirmîzî, *Ahkam*, III, 616; İmam Gazâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorumlar Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri 1994, I, 315.

Hulefâ-i Râşidîn, müşâvere esnasında şûrâ üyelerinin, fikirlerini tam bir serbestiyet içerisinde ifade hakkına sahip oldukları görüşündeydiler. Bunun için halk, toplumun inancına uygun olarak yönetimi tenkit edip düşüncesini açıkça ifade etmekteydi. Bu durum, ilk dört halife döneminde sürekli uygulandı. Halifelerin konuşmalarının pek çok yerinde görüldüğü gibi, insanları yanlışları düzeltmeye yönelik öz eleştiri için teşvik ediyorlardı⁵⁷.

Ebu Bekir hilafete seçildikten sonra yaptığı ilk konuşmasında politik tasarruflarının eleştiriye açık olduğunu vurgulamıştır⁵⁸: "Aranızda en hayırlınız olmadığım halde üzerinize yönetici oldum. Allah'a yemin olsun ki, bu makamı kendi isteğim ve rızam ile elde etmiş değilim. Hatta başkasının yerine geçmeyi de hiçbir zaman düşünmedim. Böyle bir makam için kalbimde herhangi bir istek uyanmadı. Bu vazifeyi gönülsüz olarak kabul etmek zorunda kaldım. Bunu, hilafet meselesinde müslümanlar arasında ihtilaf çıkmasından ve Araplar arasında irtidât tehlikesinin meydana gelmesinden korktuğum için istemeyerek kabul ettim. Bu makamda benim için bir rahatlık yoktur. Aksine bu, benim üstümde bir yükür ve Allah'ın yardımı olmasa, bende bu yükü taşıyacak kuvvet yoktur. Başka birisinin çıkıp bu görevi üstlenmesini çok isterdim. Şu anda dahi isterseniz, Rasulullah'ın sahâbilerinden birini getirir ve bu makamı ona tevdi edebilirsiniz. Bana bey'at etmiş olmanız, böyle bir işe engel değildir. Beni Rasulullah ile mukayeseye kalkışsanız ve ondan beklediklerinizi benden beklerseniz, kesinlikle yanılırsınız. Benim gücüm buna yetmez, çünkü o, şeytanın şerrinden vahiyle korunmuştu. Eğer doğru hareket edersem, bana yardım edin. Yanlış yaparsam, beni düzeltin. Şurası muhakkaktır ki, doğruluk bir emanet, yalan ise, bu emanete hıyanettir. Aranızda zayıf olan, Allah'ın izniyle hakkını kendisine verene kadar, benim yanımda kuvvetlidir. Aranızda kuvvetli olan, Allah'ın izniyle zayıfın hakkını ondan alıncaya kadar, benim yanımda kuvvetlidir. Allah'a ve Rasulüne itaat ettiğim sürece bana itaatle mükellefsiniz. Eğer bu yolu terkeder, sınırların dışına çıkarsam bana itaat etmek zorunda değilsiniz. Ben, ancak Allah ve Rasulünün yolunun takipçisiyim"⁵⁹.

Ebu Bekir, bazı kimseler zekat vermeyi reddettiklerinde sahâbilerle istişare yaptı. Ancak Ebu Bekir'in bazı konularda sahâbilerle istişare etmesine rağmen, Peygamber'in yaptığı gibi, istişarenin sonucuna katlanmadığını müşahade etmekteyiz. Örneğin, Peygamber, vefat etmeden önce Üsâme b. Zeyd komutasında bir orduyu Suriye üzerine göndermişti. Fakat ordu, Peygamber'in rahatsızlığı ve vefatı nedeniyle daha yola çıkmadan geri dönmüştü. Ebu Bekir halife seçildikten sonra bu orduyu, tekrar göndermek istedi. Bazıları halifeye gelerek irtidat olaylarının⁶⁰ ortaya çıktığı bir dönemde, Medine'nin savunmasız bırakılmaması

⁵⁷ Bu hutbeler için bkz. Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire 1992, V, 214-218; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty, I, 22, 50.

⁵⁸ İlhami Güler, "Reel Politikada Dinî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar", *İslâmiyât*, Ankara 2000, cilt, 3, sayı:3, s. 60-61.

⁵⁹ İbn Sa'd, III, 182-183; Taberi, III, 224; İbn Kesir, *Bidâye*, V, 248; İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâri'l-Hulefâ*, Beyrut 1991, s. 423-424; İbn Kuteybe, I, 22-23; Abdülkerim Osman, *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, İstanbul 1979, s. 41.

⁶⁰ İrtidat olayları hakkında bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut 1986, I, 14-69; H. İbrahim Hasan, *Siyâsi, Dinî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1987, II, 13-21; Bahriye

gerektiğini söyleyerek Ebu Bekir'in fikrine karşı çıktılar. Ebu Bekir ise, durum ne olursa olsun Peygamber'in sefere çıkardığı bir orduyu aynen göndermekte ısrarlı olduğunu belirtti ve dediğini de yaptı⁶¹. Yine aynı olayda bazı sahâbiler, Üsâme'nin çok genç olduğunu ileri sürerek daha yaşlı ve tecrübeli bir şahsın gönderilmesi fikrini beyan ettilerse de Ebu Bekir yine "Peygamber'in tayin ettiği birini görevden alamam" diyerek onların görüşlerini reddetti. Daha sonra Ebu Bekir'in görüşlerinin doğruluğu, sahâbiler tarafından da te'yid edildi. Burada bizim için önemli olan husus, insanların seçtikleri halifeyi eleştirmeleri ve fikirlerini açıkça beyan etmeleridir. Önemli bir diğer husus ise, Ebu Bekir'in, -görüşünde haklı olabilir- Hz. Peygamber gibi sahabîlerin beyan ettikleri görüşlerini zaman zaman değerlendirmeye tabi tutmamasıdır⁶².

Ebu Bekir'in ashab ile istişare olayında, bazen de tersini yaptığını görmekteyiz. Örneğin, Kur'an'ın toplanması (*cem'i*) konusunda Ömer, yalancı peygamberler ile yapılan savaşlarda pek çok hafızın hayatını kaybettiğini söyleyerek, Kur'an'ın zâyi olmaması için toplanması teklifinde bulundu. Ebu Bekir, Peygamber'in yapmadığı bir işi kendisinin yapamayacağı fikrinden hareketle başlangıçta böyle bir işe girişmekten çekindi. Ancak daha sonra ikna olarak Ömer'in görüşünü kabul etti⁶³.

Hz.Ömer, müslümanları kendisini eleştirmeleri için teşvik ediyordu. Eleştiride bulunmayı onlar için yalnız bir hak değil, görev olarak kabul ediyordu. Çünkü Ömer de diğer insanlar gibi bir beşerdir ve beşer her zaman hata yapabilir. Bu bağlamda Ömer, istişare heyetinin açılış konuşmasında insanların farklı görüşlerde olabileceklerini ve düşüncelerini açıklamaktan da çekinmemeleri gerektiğini şu sözlerle dile getirmiştir: "Ey İnsanlar! Size anlatmak istediğim şudur: Emanet olarak tarafıma tevdi ettiğiniz devlet işlerini yürütebilmem için benimle işbirliği yapacaksınız. Ben de sizin gibi bir insanım. Bugün, siz hangi haklara sahipseniz benim de aynı haklara sahip bulunduğumu, sizinle eşit olduğumu

---

Üçok; *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara 1967; Sarıçam, s. 44-50; Câbirî, s. 309-316. İrtidat suçu ve cezası gerekçe gösterilerek, İslam'da inanç ve düşünce özgürlüğünün bulunmadığı iddia edilebilir. Ancak Kur'an'a bütünsel olarak baktığımızda söz konusu iddianın geçerli olmadığını görürüz. Çünkü Kur'an'da inanç özgürlüğü ile pek çok ayetler bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçını burada zikredebiliriz: "De ki: Gerçek Rabbinizdendir. Dileyen inansın, dileyen inkar etsin." (Kehf 18/29; "Dinde zorlama yoktur." Bakara 2/256; "İnsanları uyar. Çünkü sen uyarıcıdan başkası değilsin. Sen onlara baskı ile hükmedecek biri de değilsin." (Ğaşiye 82/21-22. Diğer ayetler için bkz. Vehbi Yavuz, s. 98-114. Herkes istediği gibi inanır ve inancını yaşar. İnsanların iradelerine müdahale söz konusu değildir. Din seçme konusunda böylesine serbesti getirmiş bir dinde, irtidatın suç olarak kabul edilmesinin, düşünce ve inanç özgürlüğünün sınırlandırılması şeklinde değerlendirilmesi isabetli değildir. Yaşar Yiğit, "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suçu ve Cezasına Bakış", *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı: 2, s. 121. Geniş bilgi için bkz. Aynı yer, s. 121-135.

⁶¹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ebu Bekir*, Ankara 1996, s. 43.

⁶² Akbulut, konuyla ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Hz. Peygamber'in sağlığında, vahyin belirlemede bulunmadığı hususlarda Hz. Peygamber'in karar ve düşünceleri, ashab tarafından tartışılabilmesine rağmen, onun vefatından sonra bu imkanın ortadan kalktığı görülmektedir". Akbulut, s. 40, 140. Tamamen ortadan kalktığını söyleyemeyiz, ancak Rasûlullah döneminde gibi olmadığı kesindir.

⁶³ Sarıçam, s. 51.

belirtmek isterim. Aranızda isteyen benimle aynı fikirde olabilir, farklı düşüncede olan da olabilir. Ben size, mutlaka benim isteklerime uyacak ve benim dediğimi yapacaksınız demiyorum"⁶⁴. Aynı şekilde Ömer, valileri gönderirken halka şöyle diyordu: "Ey insanlar! Ben valileri, sizleri dövmeleri, mallarımızı haksızlıkla almaları için göndermiyorum. Onları tayin etmekten maksadım, size dininizi öğretmeleri, Rasulullah'ın göstermiş bulunduğu yolu size aydınlatmaları içindir. Onlardan herhangi birisi bu amacın tersine bir davranışta bulunursa, bunu bana hemen bildirmelisiniz. Allah'a yemin olsun ki, ben derhal o valiyi değiştiririm..."⁶⁵. Yine bir defasında Ömer, hac zamanı bütün vali ve âmillerini çağırarak halkın önünde şöyle dedi: "Kimin vali ve âmillerden birinde bir hakkı, bir alacağı varsa ayağa kalkıp söylesin..."⁶⁶.

Sertliği ile tanınan Ömer'i, halife olduktan sonra sahâbîler, haklı gördükleri konularda hiç çekinmeden tenkit ederek kendi fikirlerini beyan etmişlerdir. Bunun örnekleri pek çoktur. Biz burada bir kaç tanesini vermekle yetineceğiz:

H. Ömer, bir defasında halka hitap ederken insanlardan, malların bolluğu nedeniyle o günlerde kadınlara çok fazla miktarda mehir verilmemesini istediğinde, bir kadın onun konuşmasını keserek: "Ey Ömer! Sen hangi hakla Allah'ın bizler için uygun gördüğü⁶⁷ hakkı sınırlayabiliyorsun?" diye sordu. Bunu duyan Ömer, ümmetin içinde hata ettiğinde kendisini düzeltecek böyle insanlar olduğu için Allah'a hamdetti⁶⁸. Bu, bir idarecinin diğer insanların fikirlerine gösterdiği saygının derecesini ve İslâm toplumunda var olan düşüncüyü ifade hürriyetinin kapsamlılığını gösteren güzel örneklerdendir.

H. Ömer, Emevîlerden itibaren bozulan toplum liderlerinin yaptıkları gibi, kendisini eleştirene kızmazdı. Aksine, kendi yanlış fikrinden vazgeçtiği gibi, karşısındakini bu davranışından ötürü takdir ederdi. Bir defasında adamın birisi Ömer'e "Allah'tan kork, ey mü'minlerin emiri!" dedi. Başka biri ona itiraz ederek "Mü'minlerin emirine Allah'tan kork mu diyorsun?" dedi. Bunun üzerine H. Ömer: "Bırak söylesin. İçinizden bildiğini söylemeyen hayırlı değildir ve sözleri sizden kabul etmezsek bizim içimizde de hayırlı yok demektir" diye cevap verdi⁶⁹.

Yine aynı şekilde Selmân-ı Fârisî, Ömer üzerinde aynı cins kumaştan diğer müslümanlardan bir kişinin elde edebildiğinin iki katı elbisesi olduğunu görünce, halifeyi insanların önünde hesaba çekti. Halife, bunu şahsî bir problem yapmak yerine, ma'kul olanı yaptı. Oğlu Abdullah b. Ömer'i çağırarak, ondan kendisine şahitlik yapmasını istedi. Abdullah da, kendi hissesini babasına verdiği konusunda

⁶⁴ Taberi, V, 215; İmam Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, Mısır ty., s. 25; Süleyman Muhammed et-Temmâvî, *H. Ömer ve Modern Sistemler*, çev. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul 1993, s. 109-110.

⁶⁵ *Kitabü'l-Harac*, s. 116; H. İbrahim, II, 155-156; Armağan, s. 27-28.

⁶⁶ *Kitabü'l-Harac*, s. 116; Mevdûdî, *Hilafet* s. 102-109; H. İbrahim, II, 155-156.

⁶⁷ Nisa, 4/20.

⁶⁸ Armağan, s. 134; Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Komisyon, İstanbul 1996, III, 356.

⁶⁹ Armağan, s. 134-135.

şahitlik etti⁷⁰. Yine bir konuşmasında Ömer, “bazı işleri önemsemeyen savsaklarsam bana ne yaparsınız” diye sorunca orada hazır bulunanlardan Bişr b. Sa’d, ona “Eğer böyle yaparsan, seni oklarımızla doğrulturuz” diye hemen karşılık verdi. Ömer, Bişr’in bu cevabından dolayı sevincini ifade etti⁷¹.

Hiz. Ömer, Şam’ın fethinden sonra oradaki işleri düzene sokmak için o bölgeye gitmeye karar verdi. Medine’den hareket ederek Tebuk yakınlarındaki Serğ denilen bir yere vardı. Burada halifeyi ordu komutanlarından Ebu Ubeyde ile Yezid b. Ebi Süfyan ile karşıladılar. Halifeye, Şam’da salgın veba hastalığının yaygın olduğu haber verildi. Ömer, hemen ileri gelenlerini toplayarak konuyu görüştü. Bir kısmı Allah için yola çıktığını, bunun için hastalığın kendilerine bulaşmayacağını, diğer bir kısmı ise, bu hastalığın önemini belirterek mutlaka geri dönülmesi gerektiğini belirttiler. Hiz. Ömer sonuçta bölgeden geri dönülmesi fikrini benimsedi⁷².

Hiz. Ömer, ganimeti belli bir sistem içerisinde dağıtmak için valilerle istişare etti. Toplantıda çok farklı görüşler ileri sürüldü. Velid b. Hişam b. Muğire şöyle bir öneride bulundu: "Ey Mü'minlerin emiri! Şam'a geldiğinizde orada, kralların divan ve ordu kurduğunu gördünüz. Siz de aynı şekilde divan kurun, ordu kurun. Ganimet düzenli bir şekilde dağıtılsın" dedi. Hiz. Ömer, onun bu görüşünü kabul etti⁷³. Bu ve benzeri pek çok olayda halife Ömer’in insanlarla istişare ettiğini ve onların fikirlerine önem ve değer verdiğini görmekteyiz.

Burada Ömer’in kişiliğinin, kendisine yapılan eleştirilerin dozajında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Aslında bir liderde olması gereken de budur. Yani halk Ömer’i yukarıda da belirttiğimiz gibi kesin olan konularda eleştirmiş, onun dışında zan ve şüpheye dayalı hususlarda kişiliğinden korkarak eleştirememişlerdir. Halbuki Osman’ın tabiatı itibarıyla yumuşak olması, her tür konuda kendisine eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. .

Tenkitletler, hukuk kuralları içerisinde geliştiği sürece, bir davranış olarak toplumun bütün fertleri fikir hürriyetine teşvik edilmiş, ilk iki halife döneminde en geniş uygulama alanı bulmuştur. Tenkit etme, insanların düşüncelerini açıkça ortaya koyma eylemi, halife Osman döneminde had safhaya ulaşmıştır. Halbuki Osman, kendisine karşı yöneltilen eleştirileri dinliyor ve cevaplıyordu. Örneğin, sahabilerin ileri gelenlerinden Hiz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. el-Avvâm gibileri Osman’ı bir takım icraatlarından dolayı tenkit etmişlerdir⁷⁴. Elbette ki eleştirilerin

---

⁷⁰ Muhibbüddin Taberi, *er-Riyâdu'n-Nâzıra fî Menâkibi'l-Aşere*, Kahire 1327, II, 56; et-Temmâvî, s. 114-119, 124-134.

⁷¹ Mevdûdî, *Hilafet* s. 120;

⁷² et-Temmâvî, s. 111.

⁷³ Macit, s. 47.

⁷⁴ Hiz. Osman’a yapılan tenkitler ve cevapları konusunda geniş bilgi için bkz. İbnü'l-A'râbî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*; thk. Muhibbüddin el-Hatîb, by ty, s. 81-120; Mustafa Hilmi, *Nizâmü'l-Hilâfe fî'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire 1977, s. 68-98, Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, Mısır 1951, I, 89 vd; H. İbrahim, III, 388-392; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara 1995, s. 344-350; İrfan Aycan, *Muaviye*

yapılmasına neden olan bir takım olayların meydana geldiğini de belirtelim. Osman'ın tenkit edildiği konular arasında Şam valisi Muaviye'nin icraatını açıktan eleştirdiği için Ebu Zer el-Ğıfârî'yi Rebeze'ye sürgün etmesi de bulunmaktadır. Ali gibi diğer sahabilerin tenkitlerine ses çıkarmayan Osman, Ebu Zer'i bu hareketinden dolayı Rebeze'ye sürmüştür⁷⁵. Sürgün sebebi ise, bilindiği gibi Ebu Zer'in Osman'ı bazı icraatlarından dolayı tenkit etmesiydi. Ebu Zer'e göre Osman, kabilesi Ümeyye oğullarına parasal destekle malın, mülkün bazı ellerde toplanmasını sağlıyordu⁷⁶. Halbuki Ebu Zer, zenginlerin parayı ellerinde tutmamalarını, Allah yolunda harcamalarını istiyordu. Bunu da ".. altın ve gümüşü biriktirip te onları Allah yoluna sarfetmeyenler var ya, işte onlara acılı bir azabı müjdele"⁷⁷ ayetine dayandırıyor. Gerçekte o, "Suriye'nin sahip olduğu Bizans kültürü içerisinde erimeye başlayan müslümanların durumuna dikkat çekmek istiyordu"⁷⁸.

Aslında Osman, burada Muaviye'nin baskısı ve kabileciliğin de etkisinde kaldığı için bu şekilde davranmıştır. Ayrıca bu durum bize, maalesef İslam toplumunda da insanların sosyal statülerinden dolayı farklı davranışlara maruz kaldıklarını göstermektedir. Çünkü Ebu Zer, Ali ve diğerleri gibi güçlü kabileden değildi. Durum ne olursa olsun gerek Osman'ın davranışı, gerek Muaviye'nin, Osman'a, Ebu Zer'i sürgüne göndermesi için baskı yapması⁷⁹, fikir hürriyetini ihlaldir. Elbette ki, Osman döneminde gerçekleşen fikir hürriyeti ihlali sadece bundan ibaret değildir. Osman, halife seçilirken şûrâda, seleflerinin uygulamalarına mutabık kalacağına dair söz vermesine rağmen bunu yerine getirmedir. Özellikle daha iktidara gelir gelmez yakınlarına iktidarda yer vermesi müslümanlar arasında hoşnutsuzluklara neden oldu. Amr b. Zûrâre "Osman bildiği halde hakkı terketti, iyilerini aldatarak, kötü olanlarınızı iyi olanlarınız üzerine vali tayin etti" dediği için Şam'a sürgüne gönderildi⁸⁰.

Hiz. Ali'ye baktığımız zaman onun da fikir hürriyetine önem verdiğini görmekteyiz. Bu konuda halife Hz. Ömer ve Ebu Bekir'i kendisine örnek aldığını söyleyebiliriz. Hz. Ali, kendisini eleştiren hatta küfürle itham eden Hâricîlerin ve diğerlerinin tenkitlerine karşı sert tepki göstermiyordu. Ne zaman ki Hâricîler, Ali'yi ilah olarak gördüler, halife işte o zaman onlara karşı mücadele yolunu seçti⁸¹.

Kısacası, Râşid halifeler döneminde de tıpkı Asr-ı Saadette olduğu gibi, ırk, renk, yaş ve soylarına bakılmaksızın bütün insanlara, kamuyla ilgili genel konularda tam bir fikir hürriyeti verilmiştir. Bu fikir hürriyeti, iktidarda bulunanların

bin. Ebi Süfyan, Ankara 1990, s. 103-108; Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 371-372.

⁷⁵ Ebu Zer'in sürgüne gönderilmesi konusunda bkz. Abdullah Aydınlı "Ebu zer el-Ğıfârî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 267.

⁷⁶ Aycan, s. 105-106.

⁷⁷ Tevbe, 34.

⁷⁸ Aycan, s. 105-106.

⁷⁹ Aycan, s. 107.

⁸⁰ Aycan, s. 100.

⁸¹ Mevdüdi, *Hilafet* 121.

yanlışlarını düzeltme ya da herhangi bir konuda kendi fikrini belirtmesi şeklinde olmuştur. Halifeler, doğru yolda olduğu sürece halkın kendisine itaatini istemiş, vahye aykırı konularda ise itaat edilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Kezâ yöneticiler, özellikle halktan ileri gelenlere (*Ehl-i Hal ve'l-Akd*) danışmaksızın herhangi bir işe kalkışmamışlardır⁸². Yine bu dönemde iktidar-muhalefet diyalogu esastır. Bu dönemden sonra diyalogtan çok monolog esas olunca sahabe, yönetimden uzaklaşarak, sessiz muhalefeti seçmiş, kendilerini ilme vermişlerdir⁸³.

D- Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti

Emeviler döneminde yönetim, hilafet sisteminden monarşiye dönüştüğü için⁸⁴ yapısı ve karakteri itibarıyla pek çok şey değişti. Bu süreçte ilk köklü değişiklik, devlet başkanlığı seçiminde oldu. Hilafet için genelde geçerli olan kural, kimsenin bu göreve kendisini teklif etmemesi ve onu elde etmek için herhangi bir uğraş içerisine girmemesidir. İnsanlar karşılıklı görüş alış verişini ile bu göreve uygun birisini seçer ve iş başına getirirdi. Aslında bey'at eylemi, iktidarın sonucu değil, sebebidir. Bunun anlamı, iktidarda olan şahsa bey'at edilmez, belki kendisine bey'at edilmek suretiyle bir kimse iktidara getirilir. Halktan bey'at almak maksadıyla herhangi bir şekilde çalışılmaz. İnsanlar bey'at edip etmeme hususunda tamamen serbesttirler. Bir insan, kendisine isteyerek ve hür iradeyle bey'at edilmediği sürece bu görevi kabul etmemelidir. Hulefâ-i Râşid'in'in hepsi bu şekilde halife olmuşlardır⁸⁵. Ancak saltanatın ortaya çıkması, bu kuraldaki değişiklik sonucu olmuştur. Muaviye'nin hilafeti, müslümanların toplanarak, müşavere ederek, karar vermek suretiyle halifeligi onun eline tevdi' etmesi şeklinde olmamıştır. Aksine, o halife olmak istemiş, bu makama gelmek için yapmadığı eylem, denemediği entrika kalmamıştır. Sonuçta da makyavelist tutumuyla iktidarı ele geçirmiştir.

İktidarı ele geçirdikten sonra, insanların bey'at etmekten başka seçenekleri yoktu. Eğer bey'at edilmeseydi, elde ettiği makamdan asla vazgeçmeyecekti. Karşı konulması halinde ise, kan dökülecek, düzensizlikler, karışıklıklar ve anarşi meydana gelecekti. Nitekim sonuçta da öyle oldu. Bu yüzden insanlar, kan dökülmemesi ve karışıklık çıkmaması için 41/661 yılında Hasan'ın hilafetten çekilmesiyle ona bey'at etti. Aslında çoğunluğun bey'atı, kendi hür iradeleri ile değil, zorlama ile idi. Bunu, Muaviye bizzat kendisi hilafete geçtikten sonra açıkça söylemiştir. "Allah'a yemin ederim ki, yönetimi elime aldığım zaman, iktidara geçmiş olmamdan hiç hoşlanmadınız. Bunu bilmiyor değildim. Hatta bu hususta kalplerinizdeki kuruntuları da biliyorum. Fakat ben bu makama kılıcımın kuvveti ile elde ettim. Devlet işlerini belki istediğiniz gibi yürütemem. Siz de yapabildiğim

---

⁸² Bunun örnekleri için bkz. İbn Kesir, *Bidâye*, VIII, 13 vd; Mevdûdî, *Hilafet* s. 75-77.

⁸³ Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı Hukukunda Muhalefet Hakkı", *İnsan Hakları*, İstanbul 1994, s. 170.

⁸⁴ Hilafetin saltanata dönüşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991s. 151-187; Kapat, *Halifeliliğin Emevileri Geçişi*, s.47-90.

⁸⁵ Hulefâ-i Râşid'in döneminde bey'at konusunda geniş bilgi için bkz. Kapat, *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998, s. 40-61.

kadarıyla yetininiz”⁸⁶. Muaviye'nin bu konuşmasında da görüldüğü gibi, Emevîlerde otoriteye ulaşma biçiminin en belirgin özelliği, sertlik ve kaba kuvvete dayanmak oldu. Ya da karşıt fikirde olanların düşüncelerine parayla veya başka yollarla engel olunmak istendi. Bu tür davranışlar daha Emevî Devleti'nin kuruluşu esnasında yaşandı ve yıkılışına kadar bu şekilde devam etti. Yezid'e, kendisinden sonra yerine veliaht ataması fikrini ilk defa ortaya attığı belirtilen Muğire b. Şu'be⁸⁷, bu maksatla parayla satın aldığı bir grubu Muaviye'ye gönderdi. Bunlar içinde Muğire'nin oğlu Musa da vardı. Muaviye, Musa b. Muğire'ye " Baban bunların dinlerini kaç paraya satın aldı?" diye sordu. Musa, " otuzbin dirhem" diye cevap verince, Muaviye, "Yazık! din ve imanlarını pek de ucuza satmışlar"⁸⁸ diye hem alay ediyor, hem de çıkarları için bunu tasvip ediyordu. Yine aynı şekilde Muaviye, oğlu Yezid'e bey'at etmesi karşılığında Abdullah b. Ömer'e yüklü bir meblağ para göndermiş, ancak İbn Ömer söz konusu parayı reddetmişti⁸⁹. Aynı şekilde Muaviye, Medine valisi Mervan b. el-Hakem'den oğlu Yezid için bey'at almasını istedi. Mervan da bunun için halkı mescitte toplayarak onlara durumu arzetti. Mervan'ın, burada Muaviye'yi desteklememesi zaten düşünülemezdi. Mervan, Muaviye'nin bu veliahtlık eylemini, Ebu Bekir ve Ömer'in yaptığı kendisinden sonra halef bırakma ile bir tuttu. Bu arada orada bulunanlardan Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman ayağa kalkarak "Yalan söylüyorsun ey Mervan! Siz hiç bir zaman toplumun iyiliğini düşünmüyorsunuz. Siz krallık yapmak istiyorsunuz.." diyerek eleştirdi. Mervan, bunun üzerine onun yakalanmasını emretti. Fakat Abdurrahman, Hz. Aişe'nin yanına sığındı⁹⁰.

Muaviye iktidarı oğluna bırakma hususunda işi ciddi tutmak için bölge valilerine mektuplar yazarak, görevli buldukları yerlerde oğluna beyati gerçekleştirmelerini, yine yanına bu konuyu görüşmek için temsilciler göndermelerini istemişti. Gelen heyetler içerisinde Basra'yı temsilen Ahnef b. Kays da vardı. Muaviye temsilciler gelmeden önce planlı bir şekilde yanında bulunanlar Yezid'in halifelğe uygun olduğu konusunda konuşucaklardı. Nitekim de öyle oldu. Dahhak b. Kays, söz alarak bu yönde açıklamalarda bulundu. Çoğu bölge valileri görevden uzaklaşmamak için yani makam uğruna Dahhak'ın konuşmasını destekleyici sözler söylediler. Heyet içerisinde sessiz kalmayı tercih eden Ahnef b. Kays'a, Muaviye neden bir şeyler konuşmadığını sordu. Ahnef bunun üzerine "Doğru söyleyecek olursak senden, yalan söyleyecek olursak Allah'dan korkarız!" dedikten sonra sözünü şöyle sürdürdü: "Ey Mü'minlerin emiri! Sen, Yezid'i bizden daha iyi tanırısın. Sen onun açığını, gizlisini, gecesini gündüzünü bilirsin. Gerçekte Yezid, toplum için halife olacak güçte ise, bizimle istişare etmeye gerek yok, ancak

⁸⁶ İbn Kesir, *Bidâye*, VIII, 132

⁸⁷ Ya'kubi, *Tarih*, Beyrut 1960, II, 220; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, III, 503-504.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, III, 504.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, III, 506; İbn Kesir, *Bidâye*, VIII, 89. Burada konumuzla pek ilgisi yok ama, şunu da ifade etmeden geçemeyeceğim. Muaviye'nin, İbn Ömer'e böyle bir teklifte bulunması, babasının tam aksi bir kişiliğe sahip olan İbn Ömer'in durumunu yansıtmaması açısından önemlidir. Halbuki Ömer'in valisi olan Muaviye, ondan korkarken, şimdi oğluna tam bir zillet olan parayla düşüncesini satın alma teklifinde bulunabilecek cesareti kendisinde bulabiliyor.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, III, 506; İbn Kesir, *Bidâye*, VIII, 89.

bu şartlar kendisinde yoksa, ahirete göçüp gitmekte olduğun şu günlerde dünyayı ona teslim etme! Fakat biz herhalükarda, işittik ve itaat ettik deriz"⁹¹. Medine temsilcisi Muhammed b. Amr b. Hazm da Muaviye'ye " Ey Mü'minlerin emiri! Yezid malca zengin, nesep bakımından üstün. Ancak Allah, her idarecinin, idare ettiklerinden mesul olduğunu söyler. Allah'tan kork ve topluma tayin edeceğin kişiyi iyi düşün" diyerek, fikrini beyan etti. Fakat Muaviye kızarak onu huzurundan çıkarmıştır⁹². Böylesi bir yönetimin ve yöneticinin hakim olduğu ülkede, fikir hürriyetinin varlığından söz edilemez. Bu şekilde başlayan değişiklik, Yezid'in veliht olarak atanmasıyla birlikte tamamen yerleşti. Bir kaç kıpırdanmaları saymazsak, bu duruma karşı eleştiri bile yapılamadı. Çünkü Muaviye, oğluna bey'at almak için halkı tehditlerle korkuttu⁹³. Bundan böyle iktidar, soya dayalı mülkiyet esası ile elde edilmesi gereken bir âdet halini aldı ve müslümanlar seçim hükümeti sistemine dönecek fırsatı hiçbir zaman elde edemediler.

Ali ile olan mücadelesinde, bir kadının Muaviye'ye söylediği şu söz de, fikir hürriyetinin hem Raşid halifeler hem de Emevîler dönemindeki durumunu yansıtmaya için iyi bir örnektir. Hacc esnasında Ali'yi destekleyen kadınlardan Dârimiyye el-Cehûniyye'nin yönelttiği muhalefet, düşünce hürriyeti ve tenkit ile ilgilidir: Muaviye ona "Neden Ali'yi sevdin de benden hoşlanmadın? Neden ona yakınlık gösterdin de, bana düşmanlık gösterdin?" diye sordu. Kadın, Muaviye'ye "bağışlayın, bu soruya cevap vermesem!" dedi. Muaviye "hayır, cevap istiyorum" deyince, kadın daha fazla dayanamayarak gerçeği söyledi: "madem ki kabul etmiyorsun, cevap vereyim. Ali'yi halkına adaletli davranışı ve eşit dağıtımı dolayısıyla sevdim. Bu işe senden daha layık olanla savaştığım için senden hoşlanmadım. Kan dökmenden, zalimce yargılamandan, nefislerine uymandan dolayı da sana düşmanca davrandım"⁹⁴.

Emevîler döneminde fikir hürriyetinin ortadan kalkmasında diğer bir etken de hiç şüphesiz, Emevî sultanlarının yaşayış tarzında meydana gelen değişikliklerdir. Saltanatın daha ilk başlarında sultanlar, Kayser ve Kisraların yaşantısına has bir hayat sürdürdüler. Artık saraylarda yaşamaya ve her gittikleri yerde kendilerine refakat eden muhafızlar taşımaya başladılar. Bunun sonucunda halkın ve halifenin arası açılmış oldu. İnsanlar, bırakın halifeyi ikaz etmek, kendi isteklerini bile arz edemez duruma geldiler. Halbuki Raşid halifeler döneminde halk, sokakta, pazarda halkın arasında dolaşır, her isteyen halifeyi durdurup şikayetini, derdini bildirebilirdi. Her gün beş vakit halkın karşısına çıkıp namaz saflarının başında bulunurlardı. Haftada bir kez, Cuma günlerinde, hutbede Allah'ın birliği ve dinin esasları halka hatırladıktan sonra idarenin takip ettiği siyaseti izah eder ve yaptığı icraatları haber verirdi. Adeta bu icraatları halkın oluruna ya da

---

⁹¹ Kapar, *Halifeliğin Emevileri Geşişi*, s.55-56; Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 174. Muaviye'nin heyetlerle yaptığı görüşme konusunda bkz. Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 104-113.

⁹² Kapar, *Halifeliğin Emevileri Geşişi*, s.56.

⁹³ Mevdüdi, *Hilafet* 241-250.

⁹⁴ Buna benzer olaylar için bkz. İbn Abdırabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, Kahire 1953, I. 293-297.

eleştirisine sunardı. Halk tarafından, halifelerin şahıslarına ve yönetimlerine her türlü soru ve itirazlara, yine halkın karşısında cevap vermeyi prensip edinmişlerdi⁹⁵. Fakat saltanat dönemi başlayınca bunların hepsi ortadan kalktı. İstişare yerine, şahsî istibdat hakim oldu. Gerçek ilim sahibi insanlara danışmak yerine, valilere, üst rütbeli subaylara, aile fertlerine, yakınlarla ve saraya sığınmış olan yaltakçı şairlere danışıldı. Bunlar da elbetteki sultanların istekleri doğrultusunda fikir beyan ettiler. Bunun sonucunda da karşılaşılan en büyük zarar, yepyeni ve garip bir medeniyetin ortaya çıkmasına sebep oldu. Meseleleri kanun yoluyla halletmek yerine, keyfî çözüm yolları usulü benimsendi. Hükümetin temelinde bulunan "*İcmâ*" (cumhuriyet) kavramları tamamen ortadan kalktı.

Bu dönemde müslümanların iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek hakkı elinden alındı. Halbuki bu, müslümanlar için hak değil, İslâm'a göre bir görevdir⁹⁶. İslâm'da, sosyal hayatın normal işlemesi ve devletin doğru yolda kalabilmesi, halkın vicdanının ve dilinin her yanlış harekette en yüksek otoriteyi bile kontrol edebilecek ve korkmadan doğruyu söyleyebilecek kadar serbest olmasına dayanmaktadır.

Hulefâi Râşidîn döneminde halk, İslâm'ın özünden kaynaklanan bu haktan istifade etmek hususunda tam manasıyla serbestti. O dönemde doğru sözlü insanlar takdir edilir ve övülür, tehdit edilmez veya azarlanmazdı. Yapılan tenkitler hoş gitmese de, zor kullanılarak bastırılmaz, ma'kul cevaplarla ve delillerle halkın tatmin olmasına çalışılırdı. Fakat saltanat devrinde, vicdanlar bastırılmış ve diller bağlanmıştı. Artık yeni kurulan sistemde ağızlar, ancak idarecileri methetmek için açılabilir hale geldi. Eğer vicdanı, doğruyu söylemekten alıkoyamayacak kadar güçlü ise, dayağa, hapse hatta ölüme bile hazır olmalıydı. Kendilerini doğru söylemekten alıkoyamayan ve yanlış işlerde itirazlarını yükseltenler, bütün milletin kalbine korku salınması için çok şiddetli cezalara maruz bırakılıyordu.

Bu yeni siyaset, Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye döneminin ortalarına doğru görünmeye başladı. Sahabenin önde gelenlerinden muttakî bir zât olan Hucr b. Adıyy'in şehit edilmesi bu uygulamaya bir başlangıçtı. Muaviye'nin tavsiyelerine uyararak Cuma hutbelerinde Hz. Ali ve taraftarlarına ağır bir dille sövmesine ve Osman'ı överek onun katlini kınayan konuşmalar yapmasına Hucr b. Adıyy şiddetli tepki gösterdi. Muğire'nin yerdiklerinin kendisinden daha faziletli olduğunu camide yüzüne karşı söyledi. Hucr, Ali'yi açıkça methetmeye başladı ve Muaviye'nin kötülüklerini ortaya koydu. Hucr, Muğire'nin Kufe valiliği boyunca emniyeteydi. Fakat Kufe, Ziyad'ın valiliği altında Basra ile birleştirilince (51/671) Muaviye'nin emri gereğince, arkadaşları ile birlikte katledildi⁹⁷. Totaliter rejimlerin vazgeçilmez karakteristik özelliklerinden birisi, hiç şüphesiz mahkum etmek istediği insan ya da insanları, toplum nezdinde affedilmemeleri için gerçekleştirmedikleri bir takım eylemler yükleyerek suçlama yoluna gitmesidir. Emevîler tarafından Hucr ve arkadaşları da, dönemin halifesi Muaviye'ye hürmetsizlik etmek, halkı idareye karşı

⁹⁵ Mevdûdî, *Hilafet* s. 118-119.

⁹⁶ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, İstanbul 1991, s. 272.

⁹⁷ Hucr ve arkadaşlarının katledilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Taberi, V, 253-277; İbnü'l-Esir, III, 461-472; Aycan, s. 229-246; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 43-59; Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adıyy", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 277-278.

kışkırtmak, halife tarafından atanan valinin uzaklaştırılmasını istemek ve Ali'yi himaye etmek gibi pek çok suçlarla itham edilmiş, bu yüzden öldürülmüşlerdir. Halbuki Hucr ve arkadaşlarının yaptığı, sadece Peygamber'den aldıkları eğitim gereği, doğruları hiç çekinmeden söylemekten ibaretti. Bu olay, toplumun bütün iyi insanlarını derinden sarstı. Muaviye, Hz. Aişe'yi görmeye geldiğinde, Aişe "Ey Muaviye, Hucr'u öldürürken hiç mi Allah'tan korkmadın?" diye sordu. Burada Aişe'nin rahatlıkla Muaviye'yi eleştirmesi, Aişe'nin, Peygamber'in eşi ve müminlerin annesi konumunda olmaktan kaynaklanmaktaydı. Yoksa Muaviye ona da gereken cezayı verdirirdi. Hatta Ziyad, fesat olarak nitelediği bu tür hareketleri ortadan kaldıracığını belirterek, özellikle Muaviye'nin muhaliflerinden el ve dillerini, idare üzerinden çekmelerini istemiş ve şehirde yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı uygulamıştır⁹⁸. Bundan böyle halk, zulüm ve zorbalıklarla susturuldu. Medine valisi iken, kendisine ileri geri sözler söylediği için Mervan b. el-Hakem, Misvâr b. Mahreme'yi dövdürdü⁹⁹. Bu tür uygulamalar, sadece devletin kuruluşu döneminde yaşanmamış, Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar devam etmiştir.

Abdullah b. Ömer, fitneye yol açmamak düşüncesiyle, Emevîlerin tutumları karşısında genelde suskun kalmasına rağmen, bazen onların dînî konulardaki ihmallerine göz yummaz, hatalarını yüzlerine karşı söylemekten çekinmezdi. Belirtildiğine göre Haccac, Cuma namazında hutbeyi uzatıp namazı tehlikeye sokunca, Abdullah b. Ömer ona karşı çıkarak "Ey Emir! Güneş seni beklemiyor" demiş. Haccac, onun bu uyarısına karşılık "Boynunu vurmak isterdim" cevabını vermiş¹⁰⁰. Yine Haccac bir konuşmasında "İbn Zübeyr, Allah'ın Kelamını değiştirdi" demiş. Abdullah b. Ömer, bunu duyunca "Yalan söyledin. Ne sen, ne de İbn Zübeyr, Allah'ın Kelamını değiştirmeye güç yetiremez" diye karşılık vermiş. Haccac, bunun üzerine İbn Ömer'e "Sen yaşlısın, bunamışsın.." diyerek hakaret etmiştir¹⁰¹.

Halbuki Abdullah b. Ömer'i, Muaviye'nin, Hz. Ali ile olan mücadelelerinde daha sert bir şekilde eleştirdiğini görmekteyiz. Osman'ın kanını talep amacıyla ortaya çıkan Muaviye, iktidarı ele geçirmek için bir takım siyâsî teşebbüslerde bulunmuştu. Bu bağlamda sahabîlerden Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer...

---

⁹⁸ Aycan, s. 233.

⁹⁹ Mevdûdî, *Hilafet* s. 222.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, IV, 184; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Muhammed Nuaym vd., Beyrut 1994, III, 230; M.Yaşar Kandemir, " Abdullah b. Ömer" *DİA*, İstanbul 1988, I, 127.

¹⁰¹ İbn Sa'd, IV, 184; Zehebî, III, 230; Kandemir, I, 127. Haccâc için söylenen bu rivayetin bir benzeri, halife Velid b. Abdülmelik için de nakledilmektedir. Bir keresinde Velid b. Abdülmelik, Cuma hutbesini o kadar uzattı ki, neredeyse ikinci namazının vakti geçecekti. Cemaatten birisi ayağa kalkarak "Ey Emirü'l-Mü'minîn! Zaman sizi beklemiyor. Namazı geciktirmenizden dolayı Allah'ın huzuruna nasıl bir özürle çıkacaksınız?" dedi. Velid "Ey adam! doğru söylüyorsun. Fakat burası doğru söyleyenlerin yeri değildir" diye karşılık verdi. Nitekim o sırada bir muhafız tarafından tutup cezalandırıldı. İbn Sa'd, IV, 184; İbn Kesir, *Bidâye*, VIII, 50-55; İbn Abdîrabbih, I, 62. Muhtemelen bu rivayet, Haccâc için söylenen rivayetle karıştırılmış olabilir. Burada bizim için önemli olan, halife ya da valinin yapılan ikazlar karşısında takındıkları tutumdur.

gibi şahıslara mektuplar gönderdi¹⁰². Abdullah b. Ömer'in cevabı "siz kim, hilafet kim" şeklinde olmuştur¹⁰³. Buradan şu sonucu çıkarmaktayız: Henüz sahabilerin çoğunun hayatta olduğu bir dönemde Abdullah b. Ömer, onlardan da cesaret alarak Muaviye'ye karşı bu şekilde sert muhalefet etmiştir. Benzer muhalefeti ömrünün sonlarında -Abdülmelik döneminde- gösterememiştir. Bir başka gerçek ise, sahâbiler veya sahâbî çocukları, Emevî Devleti kurulduktan sonra artık halifeler ile muhatap olmaktan çok, dînî endişeleri olmayan ve devlete sadakatten ayrılmayan valiler ile muhatap olmuşlardır. Valilerin onlara karşı tepkileri ise, oldukça sert olmuştur.

Abdülmelik b. Mervan'ın, Medine'ye geldiğinde halkı korkutmak amacıyla şu konuşmayı yaptığı nakledilir: "Ben, bu ümmete âriz olan hastalıkların tedavisi için kılıçtan başka çare göremiyorum. Şimdi içinizden birisi çıkar da bana "Allah'tan kork!" derse hemen kellesini vururum"¹⁰⁴. Devlet başkanı sıfatını taşıyan birisinin halkına böyle konuşması, o dönemde fikir hürriyetinin ortadan kaldırıldığını göstermesi açısından sanırım yeterlidir. Bundan böyle halkın, bırakın idarecileri eleştirmesi, ya da onların yanlışlarını ortaya koymasını, tavsiyede bulunması dahi mümkün olmamıştır. Emevîler döneminde bu ve buna benzer o kadar çok örnek var ki, hepsini burada zikretmemiz, çalışmamızın boyutunu aşacağı için bu kadarı ile yetiniyoruz.

Halkı susturma siyaseti, müslümanların maneviyatını zaafa uğrattı ve onları aşağılık kompleksine itti. Hayatları pahasına doğruyu konuşan insanların sayısı gün geçtikçe azaldı. Olayları olurlarına bırakan, bir nevi vurdum duymaz kimselerin değeri yükselirken, doğru sözlü ve dürüst insanların kıymeti azaldı. Kabiliyetli, bilgili, dirayetli kimseler yönetimden uzaklaştılar. Halkın devlet işleriyle ilgisi kesildi. İslâm toplumunun gayesi, aktivitesi, üretkenliği ve ilim elde etme arzusu yok olduğu için halk sessizce ve gününü gün ederek yaşamaya devam etti.

Görüldüğü gibi Emevîler döneminde fikir hürriyeti ve tenkitin yerine, baskı tehdit ve korkutma hakim olmuştur. Fikir hürriyetinin baskı altına alınması, sadece yönetim ve siyaset işlerine özgü kalmamış, ibadet işleri yönünden de idarecinin davranışına yönelik yapılan eleştiriler dahi yasaklanır hale gelmiştir.

Asr-ı Saadet ve Râşid halifeler döneminde var olan fikir hürriyeti, Şia'nın temel prensibi olan imamet modelinde de tıpkı saltanatta olduğu gibi ortadan kalkmaktadır. Şia'nın anladığı imamet sisteminde, imamın şahsına bağlılık ile her şey özdeşleştirilmek istenmiştir. İmamın fikrine ters bir fikir beyan etmek, başta imama yapılan hıyanetlik olarak değerlendirilmektedir. O yüzden, imamlara karşı bırakın eleştiriye, onun düşüncesinin üzerine fikir beyan edilemez. Halbuki yukarıda belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber, insanların fikir hürriyetini ortadan kaldıracı hiçbir kural koymamıştır. Sadece karşıt fikirlerin, şer'i ölçüler dahilinde olması gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla İslam ve Peygamber'in hayatında fikir hürriyeti serbestisi vardır. Bu serbestlik, sadece fikir düzeyinde değil, eylem alanında da kendini

¹⁰² Mektuplar hakkında bkz. Aycan, s. 137-139.

¹⁰³ Aycan, s. 138, 183.

¹⁰⁴ İbnü'l Esir, IV, 41, 104.

göstermektedir. İmamet sisteminde, fikir hürriyetinden bahsedilmezken, saltanat sisteminde fikir hürriyeti, sadece sistemin istegi doğrultusunda olup karşıt fikir sahipleri, fikirlerinden dolayı işkence görmekte ya da öldürülmektedirler. Gerçek şu ki, asırlar boyunca karşıt fikir beyan edenlerin, ya da saltanat sistemlerini eleştirenlerin maruz kaldığı baskı ve şiddet olayları karşısında sabretmenin gerektiği ve bu konuda susmanın günah olmadığı düşüncesinin yerleşmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Hatta bu konuda, Peygamber'in uygulamalarına ve mesajına ters düşmesine rağmen¹⁰⁵, kanaatimizce bir takım hadisler uydurma ya da ayetleri farklı şekilde yorumlama yoluna giderek, kendilerine dinden delil bulma gayreti içerisine girmişlerdir. Bu yolun ilk yolcuları, hiç şüphesiz Emevîler döneminde ortaya çıkmış olan ve devlete itatin zorunlu olduğunu, isyanın ise gereksiz olduğunu, bunun sorumlularının Allah'a havale edilmesi gerektiğini savunan, Mürcîe'dir. İlk Mürcî düşünce, Hâricîler, ve Şia'nın bölücü eğilimlerine karşı muhtemelen, "İslâm ümmetinin birliğini" korumak endişesinden kaynaklanıyordu¹⁰⁶. Dolayısıyla "Mürcienin düşünce şekli, Emevî iktidarlarından destek gördü. Çünkü bu yoldaki inanç, Emevî Devleti'ni teyid ve takviye etmek demektir"¹⁰⁷. Bunlar, Râşid halifeler ile sonraki dönemlerde meydana gelen olayları, fitne olarak değerlendirdiler ve halktan mümkün olduğunca fitneden uzak durmalarını tenbih ettiler. Onların bu düşünceleri, iktidarının menfaati ile uyduğu için, Emevîler tarafından destek gördü¹⁰⁸. Bu görüş, maalesef Hz. Peygamber'e isnad edilen bazı hadislerle dayandırılmaktadır. Bu hadislerden bir kaç tanesini burada vermek istiyoruz: Hz. Peygamber "Benden sonra kayırmalar ve hoşlanmadığınız işler olacak" buyurunca sahâbîler "Buna erişene ne yapmasını emredersiniz?" diye sordular. Peygamber de "size düşen borcu yerine getirir, hakkınızı Allah'tan istersiniz" cevabını verdi¹⁰⁹. Yine Peygamber, "Emirinden hoşlanmadığı bir şey gören sabretsin, çünkü sultana karşı çıkan, cahiliye ölümüyle ölmüş olur"¹¹⁰. "İtaat ediniz, onların sorumluluğu kendine, sizin sorumluluğunuz sizedir"¹¹¹. Yine, Özellikle Osman'ın fitne dolu döneminde sahabeden bir kısmı olaylara karışmayarak bu yolu tercih ettiler. Buna dayanak olarak ta, Peygamber'in şu rivayetini kendilerine delil getirdiler "İleride fitneler meydana gelecek. Bunlarda oturan yürüyenden, yürüyen koşandan daha iyidir. Ancak, böyle bir durum başa

---

¹⁰⁵ Daha başta da belirttiğimiz gibi, Rasulullah bir kötülüğün düzeltilmesi için, bütün çabanın sarfedilmesini istemiş, kalp ile buğz etmenin ise, imanın en zayıf derecesi olduğunu belirtmiştir. Buna benzer Rasulullah'nın pek çok hadisleri bulunmaktadır. Bu hadisler için bkz. Mevdûdî, "İslam'ın İlk Döneminde Siyâsî Düşünce", *İslam Düşünce Tarihi*, çev. Aydın Ünlü, İstanbul 1990, II, 285. Bununla olaylara bir anlamda seyirci kalmayı tavsiye ettiği belirtilmektedir. Halbuki Peygamber'in yaşantısına baktığımızda O'nun alaylara seyirci kalmadığını, kötülöklere karşı mücadele ettiğini görmekteyiz.

¹⁰⁶ M Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.R. Fırlı, Ankara 1981, s. 155-157.

¹⁰⁷ Akbulut, s. 293.

¹⁰⁸ Akbulut, s. 293, 297.

¹⁰⁹ Tirmizi, Fiten, 25; İbn Hanbel, I, 384.

¹¹⁰ Buhari, Fiten, 2, Müslim, İmare, 53.

¹¹¹ Buhari, Enbiya, 50; Müslim, İmare, 44.

geldiğinde devesi olan devesine, koyunu olan koyununa, toğrağı olan toğrağına katılsın. Bir adam “Ey Allah’ın Rasulü! Bunları olmayan ne yapsın?” diye sordu. Peygamber de “kılıcını alır, taşla köreltir ve kurtulabilirse kurtulur” buyurdu¹¹². Buna benzer hadisleri bulmamız mümkündür¹¹³. Adeta Peygamber'i kendi dilleriyle konuşturmuş ve yine kendi istedikleri cevabı Peygamber'e verdimeye çalışmışlardır. Halbuki biz, Kur'an'dan Peygamber'in gaybı bilen birisi olmadığını görmekteyiz¹¹⁴. Çünkü Peygamber de bir beşerdir¹¹⁵. Ayrıca böyle hadisler vardı da neden Hulefâ-i Râşidin döneminde meydana gelen olaylarda sahâbilerin ileri gelenleri fitnelere karıştılar. Halbuki Hucurât süresinde "Eğer iki topluluk birbirleriyle savaşılırsa, onların aralarını düzeltin. Onlardan biri hâlâ diğerine saldırırsa, Allah'ın emrine dönünceye kadar saldırıarla savaşın. Eğer dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin. Çünkü Allah, âdil davrananları sever"¹¹⁶ buyurarak özellikle ileri gelenleri aktif eyleme çağırılmaktadır, pasif davranmaya değil. Şayet onlar bu konularda pasif kalırlarsa, bu sefer ortaya başkaları girecektir ki, bu da toplumun felakete sürüklenmesi demektir. Osman ve Ali dönemlerinde ileri gelen sahâbilerin aktif siyasetten uzak durmaları sonucu, Hâricî güçler olaya müdahale etmiş ve toplumu Emevî Devleti gibi bir devletin kucacağına sürüklemişlerdir.

Değerlendirme

1-İslam, öncelikle yaratılışları gereği insanların akıllarını kullanmalarını istemiş, onları düşünmeye, incelemeye ve araştırmaya teşvik etmiştir. Bununla birlikte çeşitli ayetlerle insanları, akıllarını kullanmamalarından dolayı yermiştir. İnanç meselesinde bunu görmekteyiz. İslam, insanın önce düşünmesini, ardından iman etmesini ve bu konuda kesinlikle zor kullanılmamasını emretmiştir. Aklı geriye itip, düşünmeyi bir kenara atıp başkalarını şuursuzca taklit etmeyi, hurafelere inanmayı, akıl ve mantık ölçülerine vurmadan eski adet ve ananelere sarılmayı hoş karşılamamıştır.

2-İslam, bu bağlamda düşünen insanların, düşüncelerini açıkça beyan etmelerini (*düşünce özgürlüğü*) istemiştir. Bununla birlikte düşünce hürriyetinin, diğer insanların şahsiyetlerine ve haklarına zarar vermemesini şart koşmuştur. Bu şarta uyulduğu takdirde hiç bir fikir, açıklanmasından dolayı suç sayılamaz.

3-İslam'a göre insanlar birbirlerine iyiliği tavsiye edecek, kötülükten de sakındıracaktır. Bunu da fikir hürriyetin bir gereği olarak kabul etmiştir. Eğer bu prensip uygulanmıyorsa, orada fikir hürriyetinden bahsedilemez. Çünkü insanın fikrini açıklaması için, öncelikle kendisinin güvenliği sağlanmalıdır. Hz. Peygamber

¹¹² Müslim, Fiten, 13.

¹¹³ Benzer hadisler için bkz. Mustafa Öztürk, "İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu", *İslâmiyât*, Ankara 2000, cilt, 3, sayı:3, s. 88-89; Akbulut, s. 112-113.

¹¹⁴ Gaybı sadece Allah'ın bilebileceği ile ilgili ayetler için bkz. A'raf 188, En'am 50, 59, Ahkaf 9, Kehf 23, Yunus 20, Hud 31, Sebe 14, Lokman 34 vb. Ayrıca Gaybî haberler için bkz. M. S. Hatipoğlu, *Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968, s. 1-9.

¹¹⁵ Peygamber'in beşerî yönü hakkında geniş bilgi için bkz. Kur'an, Enbiya 7, Al-i İmran 144, Nisa 163, Yusuf 109, Ra'd 38 vb; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989, II, 29 vd; Hizmetli, s. 296-298; Erul, s. 80-94.

¹¹⁶ Hucurat, 9.

ve Raşid halifeler dönemlerinde müslümanlar, fikir hürriyetini serbestçe kullanmaları sonucu, devlet idarecilerini rahatlıkla tenkit edebilmişlerdir. Halbuki Emeviler döneminde bırakın sıradan insanları, Abdullah b. Ömer gibi ileri gelen ulema insanların dahi devlet adamlarına karşı eleştiriye girişemediklerine tanık olmaktadır. İbn Abbas'ın hayatı boyunca müslümanların birlik ve beraberliklerini savunduğu ve bunun gerçekleşmesi için zaman zaman yetkilileri uyardığı, gerektiğinde eleştirilerde bulunduğu¹¹⁷ belirtilmektedir. Ancak kaynaklara ve olaylara baktığımızda, İbn Abbas'ın yetkilileri siyâsî hatalarından ziyade dînî bir takım noktalarda eleştirilerde bulunmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

4-Yine İslam, insanları istişare etmeye ve birbirlerinin fikirlerini dinlemelerine fırsat vermelerini istemiştir. Bu da fikir hürriyetinin bir gereğidir. Aynı prensibin gerek Asrı Saadet gerekse Râşid Halifeler dönemlerinde olsun, uygulandığını ifade edebiliriz. Elbette ki, Râşid halifeler döneminde -özellikle Osman döneminde- kısmen de olsa fikir hürriyeti ihlalleri yaşanmıştır. Ancak bunu genellendirmemiz mümkün değildir.

5-Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidin dönemlerinde, hukuk ve edep sınırını aşmamak kaydıyla fertlerin, fikirlerini her platformda hiç bir kimseden korkmadan söylediklerini müşahade etmekteyiz. Hatta İslam dışı düşüncelerin açıklanması ve üretilmesine de imkan sağlanmıştır. İslam bunu da suç saymamıştır. Ancak şu kadar ki, hiçbir düşünce sahibi fikrini açıklarken başkalarının düşüncelerine zarar vermemeli, şahıslara hakaret etmemeli ve başka düşünceleri baskı altına alıcı tavırlar içerisine girmemelidir.

6-Hilafetin saltana dönüştüğü Emeviler döneminde ise, herşey değiştiği gibi kişilerin tabî hakları olan fikir hürriyeti de ortadan kalkmıştır. Bunun yerini, zorba ve dayatmacı bir zihniyet almıştır. Emevî Devleti'nin, fikir hürriyetini ortadan kaldırması, önce Emevî olmayanların, daha sonra da Arap olmayanların haklarının ellerinden alınmasına neden olmuştur. Bu da, toplum içerisinde devlet aleyhine hoşnutsuzlukların oluşması ile ardı arkası kesilmek bilmeyen isyanların çıkmasını sonuçta da Emevî Devleti'nin yıkılmasını beraberinde getirmiştir. Siyasi değişim, otoriteyi her haliyle kabullenmeyi gerektirmiştir. Bizzat ashabıyla istişare eden Hz. Peygamber'e "bu şahsî görüşünüz mü, yoksa vahyin bildirgesi midir" diye veya Hz. Ömer'e "yanılırsan gerektiğinde seni kılıçlarımızla doğrulturuz" şeklinde karşılık verebilen yurttaş tipi kaybolmuş, her halükarda itaat edilmesi gereken, bir inanç problemi haline getirilmiştir. "Zalim de olsa idareciye itaat edilmesi gerektiği" anlamını taşıyan ve yerine göre hadis olarak takdim edilen sözler, mülümanların siyasi ufğunun ne derece daraldığının göstergeleridir¹¹⁸. Emeviler döneminde fikir hürriyeti, böylesi bir ortam içerisine girmiştir.

---

¹¹⁷ İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 77.

¹¹⁸ Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 1981, s. 296.

Bibliyografya

- Abdülhalık, Nevin, *İslam Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Komisyon, İstanbul 1996.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyâsî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- Akgül, Muhittin, "Hz. Peygamber'in İsmetiyle İlgili Bazı Ayetlerin Yorumu, *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 253-255.
- Aycan, İrfan, *Muaviye bin. Ebi Süfyan*, Ankara 1990.
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.
- Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987.
- Asî, Mustafa, *el-İslam ve Hurriyetü'r-Rey*, Kahire 1980.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, İstanbul 1991.
- Aydınlı, Abdullah, "Ebu zer el-Ğifârî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 267.
- Bozkurt, Nebi, "Hucr b. Adıyy", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 277-278.
- el-Cevzî, İbn Kayyım, *Zâdü'l-Meâd*, Kahire 1950.
- Çakan, İsmail L-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 77.
- Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1989.
- Döndüren, Hamdi, "Sebeb-İllet-Hikmet Açısından Kur'an Hükümlerine Bir Bakış", *Kur'an-ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu*, İstanbul 2000.
- ed-Dûrî, Kahtan Abdurrahman, *eş-Şûrâ Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Bağdat 1974.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999.
- Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 1981.
- , "İslam'da Şûrâ İlkesi ve Toplumun Rolü", çev. Adil Çiftçi, *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı:2, s. 159.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, "Osmanlı Hukukunda Muhalefet Hakkı", *İnsan Hakları*, İstanbul 1994.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DİA*, İstanbul 1989, II, 371-372.
- Güler, İlhami, "Reel Politikada Dînî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar", *İslâmiyât*, Ankara 2000, cilt, 3, sayı:3, s. 60-61.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993.
- Harun, Abdüsselam, *Tehzîbü Sîreti İbn Hişam*, Kahire ty.
- H. İbrahim Hasan, *Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1987.
- Hatipoğlu, M. S., *Siyasi İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1968.
- el-Haviyy, Said, *el-Esâs fi's-Sünne ve Fıkhihâ*, by 1989.
- Hilmi, Mustafa, *Nizâmü'l-Hilâfe fi'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire 1977.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara 1995.
- Hudarî, Muhammed, *Nurü'l-Yakîn fi Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn*, thk. Nâyif el-Abbas, vd, Beyrut 1989.
- İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferid*, Kahire 1953.
- İbn A'râbî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*; thk. Muhibüddin el-Hatîb, by ty.
- İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1965.
- İbn Hacer el-Askalâni, *Fethü'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhari*, by ty.
- İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, Kahire ty.
- İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Mısır 1321.
- İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâri'l-Hulefâ*, Beyrut 1991.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Ali vd., Beyrut 1995, II, 86.
- İbn Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvahid, Kahire 1964.
- , *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty.
- İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, Beyrut 1960.
- İbn Teymiyye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1989.
- , *es-Sârimu'l- Meslûl alâ Şâtimi'r-Rasûl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1960.
- İmam Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, Mısır ty.

- İmam Gazâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorumlar Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri 1994.
- İnan, Ahmet, "Fıkıh Usulü'nün Temel Parametreleri Açısından Bazı Güncel Meselelere Kısa Bakışlar", *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı: 2, s. 104.
- Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 133-142.
- Kandemir, M.Yaşar, " Abdullah b. Ömer" *DİA.*, İstanbul 1988, I, 127.
- Kapar, M. Ali, *Halifelîğın Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998.
- , *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998.
- Karaman, Hayreddin, "İslam'da İctimai Terbiye ve Kontrol: İhtisab Müessesesi" *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988.
- , "Asr-ı Saadette Rasulullah'ın Davranışlarının Bağlayıcılığı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Komisyon, İstanbul 1994.
- Kavakçı, Yusuf Ziya , *Hisbe Teşkilatı*, Ankara 1975.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999.
- es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1974.
- Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul 1981.
- Macit, Nadim , *Din-Siyaset İlişkinin Teolojik Yorumu*, Ankara 1999.
- el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, Kahire 1958.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, İstanbul 1966.
- , *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, İstanbul 1983.
- , "İslam'ın İlk Döneminde Siyâsî Düşünce", *İslam Düşünce Tarihi*, çev. Aydın Ünlü, İstanbul 1990, II, 285.
- Muhammed Abid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- Muhammed Yusuf Musa, *Nizamü'l-Hükm fi'l-İslam*, Kahire ty.
- Müslim, Sahih, Kahire ty,
- Nevevi, *Riyazü's-Sâlihın*, Medine ty.
- Nizamoğlu, Rıdvan, "Örnek Şahsiyeti ve Eseri İle Peygamberimiz", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 127.
- Onat, Hasan , *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993.
- Osman, Abdülkerim *İslam'da Fikir ve İnanç Hürriyeti*, İstanbul 1979.
- el-Ömerî, Seyyid Celalddin, *Emri bil Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker*, Kuveyt ty.
- Önkal, Ahmet, "Akabe Biatları", *DİA*, İstanbul 1989, II, 211.

- , "Ahnef b. Kays", *DİA*, İstanbul 1989, II, 174.
- Özel, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996.
- , "Esir", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 383.
- Öztürk, Mustafa "İslam Tefsir Geleneğinde Yorum Manipülasyonu", *İslâmiyât*, Ankara 2000, cilt, 3, sayı:3, s. 88-89.
- Popper, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1989
- es-Süheylî, Abdurrahman, *er-Ravzü'l-Unûf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebivîyye li İbn Hişam*, thk. Abdurrahman el-Vekil, by ty.
- et-Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire 1992.
- Taberi, Muhibüddin, *er-Riyâdu'n-Nâzıra fi Menâkibi'l-Aşere*, Kahire 1327.
- et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hiz. Ömer ve Modern Sistemler*, çev. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul 1993.
- Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, Mısır 1951.
- Üçok, Bahriye; *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara 1967.
- Vakıdî, *Kitabü'l-Meğâzî*, nşr. M. Jorden, Londra 1966,
- Watt, M, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fırlalı, Ankara 1981.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul ty.
- Yerinde, Adem "Hz. Peygamber'in İctihadı Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi*, Özel sayı, Ankara 2000, s. 381.
- Yiğit, Yaşar, "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış", *İslâmiyât*, Ankara 1999, cilt, 2, sayı: 2, s. 121-135.
- ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras, Ankara ty.
- Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Muhammed Nuaym vd., Beyrut 1994.